Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 191 (15411) ◆ 1994 чылдың ноябрь 22, вторник ◆

Ат салган шагы 24.00. ❖ Садар өртээ 200 рубль.

РЕСПУБЛИКАГА ОНЗА БАЙДАЛДЫ ЧАРЛААР БЕ?

Кем-херек үүлгедиишкиннериниң байдалының дугайында

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак эрткен пятницада база катап хурал чыыр ужурга таварышкан. Чылдагааны — мооң мурнунда база-ла каш удаа чугаалажып келгенивис «аарыг» болган кем-херек үүлгедиишкиннериниң байдалы. Президент ол хуралга Иштики херектер яамызының, республика болгаш хоорай прокуратураларының, Федералдыг контрразведка албанының Кызылдың иштики херектер эргелелиниң болгаш оон-даа өске черлерниң төлээлерин келдирткен.

Хуралды эгелеп тура, Президент чүве чугаалааш, сөөлгү үеде кем-херек үүлгедир, бөлүглежип арагалаар, кижи амы-тынынга чедер чоруктар шуут кедерей баргаһын шыңгыы айыткан. Сөөлгү саннар езугаар алырга, өжегерээн кижи өлүрген таварылгаларның истелгезиниң бештиң бирээзи-ле түңнел чок болуп турарын ол айыткан. Бо чылын республика иштинге болган кижи өлүрген таварылгаларның 45-и бо хүнге чедир тодараттынып, истеттинмээн. Иштики херектер органнарындан аңгыда, хөй санныг ажылдакчыларлыг прокуратура, контрразведка албаны бо талазы-биле шиитпирлиг хемчеглер албайн турар. А Кызыл хоорайның иштики херектер эргелелинде 600 ажыг кижи ажылдап турар-даа болза, оларның кылган ажылының түңнелдери улуг-ла беримче чок болуп турар. Участоктарның милиция ажылдакчыларының чедир ажылдавайн турар. Патруль-пост албанының ажылдакчылары боттарының кол хүлээлгезин күүседип турар-даа болза, долу күш-биле ажылдавайн турар. Чамдык участоктарда милиция ажылдакчылары быжыглаттынган-даа болза, чурттакчылар оларның арын-бажын танывас, харын-даа орус, тыва кижи бе дээрзин безин билбес болуп турар. Оон аңгыда, участок шагдааларының саны дыка эвээш болуп турарының чылдагааныдан черчерлерге ажыл чорудары күш четтинмейн турар.

Республикада бир дүн-хүннүң дургузунда ортумаа-биле 2-3 өлүрүүшкүн таварылгалары болуп турар. Оон бир кол чылдагааны — сөөлгү үеде кайы-даа суурда, кайы-даа хоорайда, араганы дүн-хүн чокка садыглап турарында. Оон аңгыда, арага садар тускай лицензия болгаш чөпшээрели чок кижилер араганы кайда-даа садыглап турар апарган. Бо чүүлдерге республиканың иштики херектер органнары, прокуратура, контрразведка албаны болгаш өске-даа черлер күш четпейн турар-дыр дээрзин Президент демдеглээн. Ылаңгыя иштики херектер органнарында ажылдап турар кижилерниң хөй кезии аппарат ажылдакчылары, азы техниктиг албан-хүлээлге күүседир кижилер болуп турар. А чогум кем-херекти болдурбас дээш дорт ажылдап турарларның саны чүгле алдының чаңгызы болуп турар. Ынчангаш милиция, прокуратура органнарының ажылын үндезини-биле эде көрбейн турарындан оорланыр, үптээр, кижи эттээр самыын-садар. арагалаар болгаш харын-даа кижи амы-тынынга чедер чоруктар улам кедерей турар. Чок болза, хоорайда туруп турар 600 ажыг шагдааларның чартыын кызыргаш шилиттинген 300 хире кижини ажылдадыр бе?! Чүге дизе олардан тодаргай беримче чок болуп турар-дыр.

Сөөлгү айларда хулиганнаар чоруктардан, арагалаашкындан аңгыда, транспортту эзирик башкарааш, авария кылыр чоруктар база көвүдээн. Авария санында ортумаа-биле 5-6 кижи амы-тынындан чарлыр азы болза бертик-межел боор артып турар. Ылаңгыя күскү үеде оруктарның тайгыр болуп турарындан база руль артынга чолаачыларның эзирик чорууруңдан хөй авариялар болуп турары статистикадан илереп турар.

Бөлүглежип арагалаар база оон түңнелинде ог-бүлеге аас былаажып, маргышкан чоруктарның чылдагааныдан бот-боттарын өлүржүр чоруктар көвүдээн. Чижээлээрге, ноябрь 17-де бир херээжен ашаа-биле арагалааш, кудумчуже үнүп, өске эзирик улус-биле алгыш үндүрген. Эзирик херээжен кижини бөлүк оолдар кудумчуга бооп тудуп өлүрген болган. Бо херекке хамаарыштыр истелгени чорудуп, аңаа киржип турганнарны туткан.

База бир херээжен кижи бажыңынга ашаа-биле арагалаанының түңнелинде аас былаашкан. Эзирээн ашаа херээженни бижек-биле шанчып өлүргеш, ол дугайында милицияже боду телефоннапкан. Бир аныяк оол арага ишкениниң түңнелинде төрээн иезин соп алган. Шак мындыг таварылгалар эвээш эвес.

Оон аңгыда, сөөлгү чылдарда Кызыл хоорайның төп гастрономунуң, базаар чоогунда черлерниң чанында дүне-даа, хүндүс-даа эзирик чоруп турар улус үзүлбестээн. Олар эрткен-дүшкен улустан акша-төгерик дилеп, оорланып, улусту эки-бак сөглеп, амыр-шөлээ чаңнап турар. Оларны хоорай милициязы туткаш, эзириктер сергедир черге чеже-даа чедирген. Төледир дээрге, оларның акша-төгерии үргүлчү чок болур. Оон түңнелинде оларны кандыг-даа хемчег албайн, салып чорудуп турарының чылдагааныдан арагалаашкын уламчылап-ла турар. Бир эвес мооң мурнунда чылдарда дег, эмнеп турган, ажылдадыр черлерже чорудуп турган болза, херек аңгы болур дээрзи чугаажок.

Иштики херектер яамызының ОМОН албанының тускай кезектерин Ак-Довурак хоорайже, Бай-Тайга, Эрзин кожууннарже доктаамал чорудуп, Куравтоинспекцияның күштерин база олче болгаш өске-даа кожууннарже организастап турарындан чамдык кем-херек үүлгедиишкиннери эвээжеп турза-даа, ол ажыл эчизинге четпейн турар. Ылаңгыя кызыгаар черде турар кожууннарже хөй күштү октап турарында база-ла улуг чылдагааннар бар. Мал оорлаар, кызыгаарда турар өглерже халдаашкыннар кылыр чоруктар ам-даа үргүлчүлеп турар. Чоокта чаа бир малчын кижини моол таладан кем-херек үүлгедикчилери тудуп алгаш, эттеп-дорамчылап, харын-даа аъдының кырынга үңгерип алгаш, Моолдуң девискээринче кире берген. Тыва малчын аас-кежии боон, олардан адырлып, кедип чораан бүгү идик-хевин алыскаш, кызыл-даван, чанагаш аалынга маңнап чедип келген. Ооң ийи аъдын Моолдуң девискээринче кире берген. ОМОН шериин Моолдуң кызыгаарынче чорутпайн көрүңер деп кызыгаарда аймактарның удуртулгазы мооң мурнунда Тыва Республиканың Президентизинден каш удаа дилеп турган. Бир эвес байдал хевээр турар болза, Тываның ИХЯ-ның ОМОН кезектери кызыгаарны доктаамал хайгаараар апаар деп, Президент айыткан.

Ооң-биле чергелештир мал оорлаар чорук кызыгаарда ам-даа намдавайн турар. Бо талазы-биле Тываның болгаш Моолдуң удуртулгалары каш удаа чугаалажып, керээлерни чарып алган-даа болза, ол чүүлдер чүгле саазын кырында «күүсеттинип» турар. Тыва тала бо талазы-биле улуг сонуургалдыг-даа болза, Моолдуң эрге-хоойлу, административтиг органнары биске уткуштур тодаргай ажылдар чорутпайн турар. Моол тала маңаа хамаарыштыр көскү чүүлдерни кылыр ужурлуг. Кызыгаарда болуп турар чүүлдерге хамаарыштыр бистиң таланың хөделиишкиннерин моол тала деткивир ужурлуг. А Моолдуң чурт иштинде болуп турар чүүлдер болза, бистиң аңаа хамаарылгавыс турбас дээрзи кымга-даа билдингир.

Республикада криминалдыг байдалды ап көөрге, эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, өжегерээн кижи өлүрген таварылгалар хөй болуп турар. Азы сан-биле айтырга, 227 өлүрүүшкүннүң 38-и тодараттынмайн турар. Онза контрольда Ак-Довурак, Кызыл хоорайлар болгаш Чөөн-Хемчик кожуун туруп турар. Ындыг-даа болза, корум-чурум талазы-биле чүгээр деп санадып турган Мөңгүн-Тайга кожуунда коргунчуг өлүрүүшкүннүң чижээ база бар.

Кем-херек үүлгедиишкиннерге удур Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның үндүргени элээн каш чарлыктары болгаш доктаалдары бар. Ылаңгыя кижини өжегерээн өлүрген таварылгаларда кандыг кеземче онаарының талазы-биле ТР-ниң Президентизиниң чамдык Чарлыктарын Россия Федерациязының эрге-хоойлу органнарында өөренип көрүп база деткип турар. Ол чүүлдер боттаныр ужурлуг.

Республика девискээринде болуп турар кем-херек үүлгедиишкиннериниң түңнелин кылыр ужурлуг суд-медицина экспертизазының ажылы сөөлгү чылдарда таптаашкында. Ооң кол чылдагааны — кем-херектерниң саны көвүдээнинден ону сайгарып четтикпейн турарында. Ынчангаш милиция, прокуратура болгаш суд албан черлери мооң соңгаар аразында харылзааларын улам күштелдирип, демниг ажылдавас болза, кем-херек үүлгедиишкиннерин чавырылдырары берге апарган.

Кызыл хоорайда ниитизи-биле 24 участок шагдаазы ажылдап турар-даа болза, ажылынга күш четпейн турар деп үстүнде демдеглээн болгай. Оларның кижи санын көвүдедип, күжүн улгаттырары чугула апарган. Кем-херек талазы-биле элээн нарыыдап турган Барыын-Хемчиктиң Аянгатыга участок шагдааларын быжыглап, оларның күжүн немээн. Сөөлүнде, чоокку үеде ында корум-чурум үрээшкининиң онза таварылгалары чок болган.

Бо бүгү чугааның түңнелинде Президент Ш. Д. Ооржак мындыг чүүлдерни кылырын удуртукчуларга дааскан.

Бирээде, Кызылга болгаш кожууннарга арага садарын шыңгыы контрольга алыр. Чөпшээрелдерни болгаш лицензияларны доктаамал хынаар. Арага садып турар тускай «адрестерни» илередир. Чүге дизе болуп турар бүгү кем-херек үүлгедиишкиннериниң 80 ажыг хуузу арагалаашкындан үнүп турар.

Ийиде, мурнунда кем-херек үүлгедип чораан кижилерни доктаамал хыналдага тургузар. Чүге дизе мурнунда үелерде кем-херек кылгаш, шииттирип чораан кижилерниң ниити санының 40 хуузу катап кем-херек үүлгедиинче кирип турар. Олар дээрге, бирги ээлчегде, ажылагый чок, арагалаар, оорланыр, үптээр, харын-даа аныяктарны боттарының талазынче киирип турар кижилер бооп турар. Ындыг кижилерниң чурттап турар черлерин тодарадып, шыңгыы контрольга алыр. Бай-Тайгага болгаш Кызылга онза херек үүлгедип турган ындыг ийи бөлүктү мооң мурнунда илереткен.

Үште, иштики херектер органнарының бүгү ажылдакчыларының ажыл-чорудулгазын күштелдирер. Тус черлерге оларның харысалгазын бедидер. Ылаңгыя Кызыл хоорайның дүнеки үеде ажылдап турар милиция, участок ажылдакчыларының ажылын күштелдирип, ону шыңгыы контрольга алыр. Хүндүскү үеден аңгыда, улуг күштү дүнеки патруль-пост албанынче хаара тудар. Бичии-ле корум-чурум үрээшкиннери болу берген таварылгаларда, ону аңаа эрттирбейн, онза контрольга алыр апаар.

Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Баштыңының бо эрттирген хуралынга аңаа киришкеннер бүгү кем-херек үүлгедиишкиннериниң талазы-биле байдалды анализтеп, аңаа хамаарыштыр боттарының тодаргай саналдарын киирген.

Бир эвес байдал бо хевээр турар апаар болза, республиканың девискээринге онза байдалды чарлаар апаар дээрзин Президент удуртукчуларга шыңгыы сагындырган.

Виктор КАРА-САЛ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДЫҢНАДЫЫ

«Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизиниң) депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 43 чүүлүнге дүүштүр Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының эргебайдалдарынга дүүшпес эрге-хүлээлгелерин боттарындан дүжүрер дугайында бижимел дыңнадыгларны кииргеш, чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарындан үнүп чоруткан депутаттар орнунга 1994 чылдың ноябрь 20-де соңгуткан Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттарын Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы бүрүткээн:

Каа-Хем кожуунда Сарыг-Септиң № 12 Чөөн соңгулда округунуң талазы-биле **Любовь Дондуповна ВАРЛАМОВАНЫ.**

1956 чылда төрүттүнген, Каа-Хем кожуун чагыргазының даргазының чурттакчы чоннуң социал камгалалының талазы-биле оралакчызы.

Кызыл кожуунда Каа-Хемниң № 13 соңгулда округунуң талазы-биле **Кара-Кат Очур-оолович ООРЖАКТЫ.**

1946 чылда төрүттүнген, Кызыл кожуун чагыргазының культура килдизиниң агиткультбригадазының эргелекчизи.

Тес-Хем кожуунда Тес-Хемниң № 21 соңгулда округунуң талазы-биле **Галина Борисовна ХОЗ-ООЛДУ,**

1956 чылда төрүттүнген, Тес-Хем кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы, Самагалдай суму чагыргазының даргазы.

Улуг-Хем кожуунда Улуг-Хемниң № 24 соңгулда округунуң талазы-биле **Мерген Кыргысович АНАЙ-ООЛДУ,**

1962 чылда төрүттүнген, Кызыл хоорай чагыргазының даргазының оралакчызы — Муниципалитет өнчү-хөреңгизин, эргелеп-башкарар талазы-биле комитеттиң даргазы.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Тыва Республиканың кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга сайыды
Борис Кожун-оолович КҮДЕРЕККЕ

ЭРГИМ ӨӨҢНҮКТЕР!

Республиканың кадык камгалалының ажылдакчылары бо чылын боттарының Яамызының чартык чүс чыл оюн демдеглеп турар. 1944 чылда тургустунган кадык камгалалының республика килдизи, а сөөлзүреди Яамызы, кижиге бедии-биле ынак чоруктуң принциптеринге шынчы болбушаан, адырны эргелеп-башкарарының орук баштакчызы кылдыр бодун көргүспүшаан, практиктиг чаа-чаа ажыл-херектерниң организакчызы болуп турар. Ол үениң дургузунда хөй-хөй чүүлдер чедип алдынган. Амгы үеде чурттакчылыг чер бүрүзүнде эмнелге албан черлериниң четкизи бар. Төп кожууннарның болгаш хоорайларның эмнелгелеринде бедик мергежилдиг, ажыл-херээнге бердинген эмчилер база медицина ажылдакчылары иженип турар. Оларның хүрээлеңи эртемден кадрлар-биле быжыгып турар. Дыка хөй эмнелге-профилактиктиг болгаш эпидемияга удур албан черлери амгы үениң техниказы база херекселдери-биле дериттинип турар.

Экономиктиг болгаш социал чаартылгаларның үезинде кадык камгалал адырының мурнунда чурттакчы чоннуң кадыкшылын камгалаар болгаш ажылды сайзыраңгайжыдар талазы-биле нарын сорулгалар туруп турар. Олар шиитпирлеттинген турар дээрзинге бүзүрээр бис.

Республиканың Чазааның өмүнээзинден болгаш бодум хуумда байырлал-биле холбаштыр Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылганың яамызының коллективинге, бүгү эмчилерге болгаш медицина ажылдакчыларынга байыр чедирбишаан, ачы-буянныг ажылынга улам ыңай ы чедиишкиннерни, быжыг кадыкшылды болгаш аас-кежикти күзедим.

Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Баштыңы Ш. ООРЖАК.

ТУРГУЗУКЧУ КОНФЕРЕНЦИЯ

Ноябрьның 18-те Тыва Республиканың Хереглекчилер эвилелин үндезилеп тургузары-биле тургузукчу конференция ТР-ниң Чазак бажыңының хуралдаар залынга болуп эрткен.

Конференцияны Чазак Баштыңының социал политика талазы-биле оралакчызы Б. С. Шырап ажыткан. Конференцияның хүн айтырыынга дараазында айтырыгларны сайгарып чугаалашкан: 1. ТР-ниң Хереглекчилер эвилелиниң сорулгаларының болгаш ооң уставының төлевилелиниң дугайында. 2. ТР-ниң Хереглекчилер эвилелиниң уставын хүлээп алыры. 3. Хереглекчилер эвилелиниң баштаар черин, баштаар чериниң даргазын, баштаар чериниң даргазының оралакчызын соңгууру. 4. Ревизия комиссиязын, ревизия комиссиязының даргазын соңгууру.

Бирги айтырыг талазы-биле илеткелди Тываның монополияга удур девискээр эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы В. Г. Заворотный кылган.

Бирги айтырыгны сайгарып чугаалашканының соонда, конференцияның доктаалын хүлээп алган.

Конференцияның хүн айтырыын чугаалажып көргениниң соонда, Тыва Республиканың Хереглекчилер эвилелиниң Россияның эвилелинче бактаап кирериниң дугайында доктаал хүлээп алган.

Тыва Республиканың Хереглекчилер эвилели дээрге Кызыл, Ак-Довурак хоорайларда, кожууннарда, үлетпүр бүдүрүлгелерде тургустунган хереглекчилер ниитилелдерин болгаш клубтарын, а ол ышкаш аңгы-аңгы хамаатыларны эки тура эгеге каттыштырып турар хөй-ниити организация болур.

Тургузукчу конференцияның ажылынга киржири-биле кожууннардан болгаш Кызыл хоорайдан чалаткан 160 кижиден 124 кижи кээп киришкен.

Илеткел талазы-биле он кижи санал берген. Хереглекчилер эвилелиниң баштаар черин он үш, ревизия комиссиязын үш кижи составтыг кылдыр соңгаан. Эвилелдиң баштаар чериниң даргазын, ооң оралакчызын болгаш ревизия комиссиязының даргазын кежигүннер тус-туста чыглып алгаш, боттарының аразындан соңгуп алыр болган.

Валентина САТ.

ТӨӨГҮЗҮ БАЗА ХЕРЕК

Чоокта чаа Кызыл хоорайга 1930-1940 чылдарда болгаш 1950 чылдарның эгезинде үндезин-барымдаа чокка репрессияга таварышканнарның музейи ажыттынган.

Мен ооң экспонаттарын кончуг кичээнгейлиг көрүп, дыка сонуургадым. Ындыг-даа болза ында делгеп салган төөгү материалдарының аразында репрессияга таварышкан хам-ламаларның дугайында чүү-даа чок болганы мени кайгаткан.

Тывага болган ханнныг репрессияның чылдарында дыка хөй хамнар болгаш ламалар аңаа таваржып, амы-тынындан чарлып, албан-дужаалындан дүжүр хөөгледип, алган кадайын, ажы-төлүн кызаттырып чораанын билир кижилер дыка хөй болгай. Оларның дугайында төөгү материалдары барынга бүзүрээр мен. Ооң чартык-чамдызын-даа бо музейге делгеп көргүскен болза, дыкала ажыктыг болур ийик. Амгы үеде республикада сарыг шажын болгаш хамнар ниитилелдери тургустунган, олар ажылдап турар. Бо ниитилелдерниң удуртукчулары мыһаар кичээнгей салырын, репрессияга таварышкан лама-хамнарның дугайында төөгү материалдарын чаа ажыттынган музейге делгеп салырын дилээр бодаан мен. Ол ажыктыг болуру кымга-даа билдингир.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Улуг-Хем кожуун.

Кызыгаарны камгалаары — ыдыктыг хүлээлгевис

Россия Федерациязының күрүне кызыгаарының тыва участогунда байдал сөөлгү үеде элээн берге болуп турар. Аңаа кызыгаар чурумун каржызы-биле үрээр чоруктар чаңгыс удаа эвес болган. Ону болдурбас, четпестерни эдер, корум-чурумну шыңгыырадыр талазы-биле айтырыгны янзы-бүрү деңнелдиң хуралдарынга болгаш ужуражылгаларынга каш удаа чугаалажып көрген. Ооң түңнелинде чамдык ажылдар кылдынган-даа болза, көскү экижилгелер болбаан. Күрүне кызыгаарының чурумун үрээр таварылгалар уламчылавышаан. Ол четпестерни эдери — амгы үеде чугула айтырыгның бирээзи.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (Парламентизи) РФ-тиң күрүне кызыгаарының тыва участогунуң камгалалын күштелдирер, корум-чурумну быжыглаар талазы-биле айтырыгны парламентиге дыңнаар дугайында шиитпирни хүлээп алган.

ДХ-ниң сессиязынга дыңнаар кызыгаар дугайында айтырыгны белеткээр сорулга-биле Дээди Хуралдың чурттар аразының херектериниң болгаш парламентилер аразының харылзааларының комитет даргазы Г. С.-М. Иргит баштаан бөлүк депутаттар Эрзин, Тес-Хем, Өвүр кожууннарга чораан.

Бир дугаарында Эрзинге депутаттар баргаш, кожуун чагыргазының удуртукчулары-биле ужурашкаш, ажылчы чоннуң ажыл-ижи, амыдыралы, кызыгаар чурумун канчаар сагып турары-биле танышкан. Кожуун чагыргазының удуртулгазы, ажылчы чонну моол таладан кызыгаар үрээр, ынаар мал оорлап киирер чорук дүвүредип турар. Оор алган малдарны дүрген истеп, тып алыры болдунмайн турар.

Кожуун чагыргазының даргазы Е. Х. Калга-Хөө кызыгаар камгалалын күштелдирер, мал оорлаашкынын чавырылдырар талазы-биле ап чорудуп турар хемчеглерин депутаттарга таныштырган. Моолдуң кожуун-биле кызыгаарлажып турар сумуларының удуртукчулары-биле каш удаа ужуражып, бо айтырыгны сайгарып чугаалашкаш, эки дугуржулгаларны чедип алган. Тываның Россияга каттышканының 50 чылының байырлалынга киржип чораан Завхан аймааның удуртукчулары-биле кызыгаар камгалалынга хамаарышкан чугааны кылган. Ындыг-даа болза, дугуржулгалар күүсеттинмейн турарындан байдал хевээр арткачын ол дыңнаткан. Ажыл-агыйлар, хуу кижилер чүс-чүс баш малын оорларга алдып, улуг экономиктиг когаралга таваржып турар. Кожуунда кызыгаар камгалаар дөрт тускай дружинаны тургускан. Олар тускай машина чепсек, идик-хеп чок-даа болза, ажылдап турарын чугаалаан.

Ужуражылганың киржикчилери кызыгаар камгалалын болгаш оорлар-биле демиселди күштелдирерде мооң соңгаар чүнү кылза чогуурун саналдап турганнар. Кожуунда чаңгыс кызыгаар заставазы бар, ооң харыылап турар девискээри улуг. Ынчангаш ону немей тургузарын, кызыгааржыларның санын көвүдедирин, оларның ажылынга харысалгазын бедидерин чугулага көргеннер. Черниң байдалын, чоннуң дылын билир тыва кызыгааржыларны шериг албаны эрттирери-биле боже чорударын саналдааннар. Ол ышкаш тускай кызыгаар дружиналарының санын көвүдедирин, эргежок чугула херекселдер-биле чепсеглээрин, оларның эргелерин, хүлээлгелерин тодараткан хоойлу-дүрүмнү ажылдап кылырын айыткан.

Цаган-Тологой кызыгаар заставазынга депутаттар баргаш, ооң ажыл-чорудулгазы-биле танышкан. Кызыгааржылар даандырган берге болгаш харысалгалыг херекти багай эвес күүседип турар. Ындыг-даа болза камгалаар кызыгаарының девискээри улуг болганындан чамдык участоктар хайгаарал чок артып турар. Ооң чылдагааны — кызыгааржыларның эвээш бооп турарында. Ол ышкаш кызыгаарда тургускан демдек-чагылар эргижирээни-биле ушкулап калган, ында шөйген тенниг сывырындак демирлер үрелген, ооң уламы-биле ажык чыдар кызыгаар девискээрлери бар. Ону чаартып кылырынче сагыш салбайн келген, кол-ла чүве — орта чарыгдаар акша-көпеек чок. Мооң уржуундан кызыгаар үрекчилеринге, оорларга элээн таарымчалыг байдал тургустунуп турар. Качык сумузунда чаа заставаны тудуп эгелээш, ооң тудуун ара соксаткан, ынчангаш ол девискээрде кызыгаар камгалалы багай. Кызыгааржылар биле тускай улусчу дружинниктерниң аразында харылзаазы кошкак, бир демниг ажылдавайн турар. Заставаның офицерлериниң четпестерни эдерде, кызыгаар камгалалын күштелдирерде чүнү кылыр бодап турарының талазы-биле санал-оналдарын депутаттар дыңнаан.

Эрзин суурнуң чурттакчы чону-биле ужуражылганы депутаттар эрттирген. ТР-ниң Дээди Хуралының чурттар аразының херектериниң болгаш парламент харылзааларының комитединиң даргазы Г. С.-М. Иргит аңаа чүве чугаалаан. РФ-тиң күрүне кызыгаарының тыва участогунда байдал элээн дүвүренчиг бооп турарын барымдаалааш, ону чогумчалыг шиитпирлээриниң хемчеглерин алыры-биле ДХ-ниң сессиязынга бо айның төнчүзүнде дыңнаарын ол дыңнаткан. Орта Россияның Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң, Күрүне Думазының депутаттарын, кызыгаар шериглериниң болгаш өске-даа бо айтырыгга сонуургалдыг организацияларның төлээлекчилерин чалап олуруштурар. Ынчангаш аңаа кызыгаар камгалалының талазы-биле чамдык айтырыгларны канчаар чогумчалыг шиитпирлээрин сүмележир, дугуржур. Россия Федерациязы биле Тыва Республиканың күүсекчи органнарының аразында эрге-хүлээлгелерин аңгылаарының дугайында РФ-тиң болгаш ТР-ниң керээлериниң төлевилелдерин ажылдап кылган, аңаа кызыгаарга хамаарышкан чамдык айтырыгларны Тыва боду шиитпирлээр, ооң эргезинге киирерин чугаалажып көөрүн ол дыңнаткан. Күрүне кызыгаарын камгалаарын күштелдирери амгы үеде чугула болуп турарын айыткаш, ону шиитпирлээрде чүнү кылырының талазы-биле санал-оналдарын киирерин ужуражылганың киржикчилеринден дилээн.

Г. С.-М. Иргит ооң соонда Дээди Хуралдың болгаш бодунуң удуртуп турар комитединиң ажыл-чорудулгазын чыылганнарга допчузу-биле таныштырган. ДХ-ниң чурттар аразының херектериниң болгаш парламент харылзааларының комитединиң тургустунганының ужур-дузалын айыткан. Рынок экономиказынче шилчип турар үеде, аңгы-аңгы чурттар-биле экономиктиг, политиктиг, культурлуг харылзааларны калбартыры республиканың бурунгаар хөгжүлдезинге ажыктыг болурун чугаалаан. ТР-ниң Чазаа чурттар аразында харылзааларны калбартыр дээш кандыг хемчеглерни ап турарынга база доктааган.

Депутаттар М. М. Майдыр, В. А. Петренко чыылганнарга боттарының ажыл-чорудулгазының дугайында чугаалап бергеннер.

Ужуражылгага сөс алган хамаатылар кызыгаар камгалалын күштелдирери-биле застава болгаш шериг санын көвүдедирин, тускай улусчу дружиналарның ажылын экижидерин, мал оорлары-биле демиселди эң-не шыңгыызы биле чорударын чугаалааш, мооң соңгаар чүнү кылырының дугайында саналдарын киирген.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Эрзинге барган бөлүк депутаттары кожууннуң чагырга бажыңынга соңгукчуларның дилээн ёзугаар хүлээп алышкынны эрттирген.

Тес-Хемниң Самагалдайга депутаттар кожуун, суму чагыргаларының удуртукчулары-биле ужуражылга кылган. Дээди Хуралдың комитет даргазы Г. С.-М. Иргит парламентиге кызыгаар дугайында айтырыгны дыңнаар, ынчангаш кызыгаар чоогунда кожууннарда ниити байдалды таныжып, ам кандыг хемчеглерни алыры-биле чоннуң сүмелерин, саналдарын ап чоруурун чугаалаан.

Ужуражылганың киржикчилери кожууннуң ажыл-агыйлары-даа, хуу кижилери-даа улуг экономиктиг когаралга таваржып турарын депутаттарга дыңнаткан. Моол чуртунче малдарны кодан-коданы-биле сүрүп киире бээр болу берген. Ооң уламындан мал чок арткан кижилер, малы дыка эвээжээн фермалар безин бар. Мал оорларын тудар, малдарны истеп тывар хемчеглерни ап турза-даа, түңнели колдуун-ла чок. Моол кызыгаарынче

(Төнчүзү 2-ги арында).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНДА

«Тыва Республиканың экономиказын демонополизастаарының болгаш рыноктарынга конкуренцияны хөгжүдериниң Күрүне программазының (Кол угланыышкыннар болгаш бирги ээлчегде сорулгалар) дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 1994 чылдың сентябрь 30-де № 417 доктаалын күүседир сорулга-биле Тыва Республиканың Конкуренция политиказының талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязын тургузар дугайында № 418 доктаалды ТР-ниң Чазаа 1994 чылдың сентябрь 30-де база хүлээп алган турган.

Тыва Республиканың Чазааның ол доктаалын ёзугаар **шиитпирлээни болза:**

1.Тыва Республиканың Конкуренция политиказының талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязын тургускан, ук комиссияның составын болгаш ооң дугайында Дүрүмнү бадылаан.

2. Тыва Республиканың Конкуренция политиказының талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязының ажылының организастыг хандырылгазын Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның администрациязының экономиктиг реформа талазы-биле килдизинге болгаш Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле күрүне комитединиң Тыва девискээр эргелелинге хүлээпдирген.

3. Экономиканы демонополизастаарының болгаш конкуренцияны хөгжүдериниң адырлар, кожууннар, хоорайлар программаларын Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле күрүне комитединиң Тыва девискээр эргелели-биле дугурушканын ёзугаар 1994 чылдың ноябрь 1-ге чедир ажылдап кылгаш, Тыва Республиканың Конкуренция политиказының талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязынга киирип келирин Тыва Республиканың яамыларынга, ведомстволарынга, хоорайлар болгаш кожууннар чагыргаларынга дааскан.

Тыва Республиканың Конкуренция политиказының талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязының СОСТАВЫ

Комиссияның даргазы:

Ооржак Ш. Д. — Тыва Республиканың Президентизи, Тыва Республиканың Чазааның баштыңы.

Комиссия даргазының оралакчызы:

Салчак В. Б. — Тыва Республиканың Чазак баштыңының бирги оралакчызы, Тыва Республиканың даштыкы экономиктиг болгаш чурттар аразының харылзааларының сайыды.

Комиссияның харысалгалыг секретары:

Уюсова Т. Б. — Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының экономиктиг реформа талазы-биле кол специализи

Комиссияның кежигүннери:

Анай-оол М. К. — Тыва Республиканың биче ГЭС-тер тудуунуң талазы-биле сайыды, Кызыл хоорайның эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле комитеттиң даргазы

Абрамова А. А. — Тыва Республиканың юстиция сайыдының оралакчызы

Байыр-оол Б. Д. — Тыва Республиканың тудуг, архитектура болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый сайыдының оралакчызы

Владимирова А. С. — Тыва Республиканың чонунуң социал камгалал сайыдының бирги оралакчызы

Григорьев С. С. — Тыва Республиканың үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа сайыдының оралакчызы

Кандаурова Г. Г. — Статистиканың Тыва республика эргелелиниң начальнигиниң бирги оралакчызы

Каң-оол В. И. — Тыва Республиканың Инвестициялар болгаш сайгарлыкчы чорукту деткиир талазы-биле комитединиң даргазы

Меңниг-оол Э. Х. — Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле күрүне комитединиң Тыва девискээр эргелелиниң начальниги

Мартынова Н. М. — Россия Федерациязының Төп банкызының салбыры Тыва Республиканың Национал банкызының баштаар чериниң даргазының оралакчызы

Марченко Л. Т. — Тыва Республиканың өөредилге сайыдының оралакчызы

Милейкин А. И. — Тываның каайлы начальнигиниң оралакчызы

Нурсат М. К. — Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының экономиктиг реформа талазы-биле килдизиниң начальниги

Ондур К. С. — Тыва Республиканың Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы

Ондар У. А. — Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле күрүне комитединиң Тыва девискээр эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы, монополияга удур хоойлужудулганы сагыырынга хайгаарал талазы-биле килдистиң начальниги

Полулях Ю. Г. — Тыва Республиканың Президентизиниң экономиктиг айтырыглар талазы-биле чөвүлекчизи

Сапова С. П. — Тыва Республиканың экономика сайыдының оралакчызы

Сат М. Ч. — Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем сайыдының бирги оралакчызы

Сат Ч. Д. — Тыва Республиканың Садыг болгаш амыдырал хандырылга комитединиң даргазының оралакчызы

Федоров А. А. — Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының оралакчызы

Ховалыг В. Т. — Хоозурал талазы-биле федералдыг эргелелдиң Тыва девискээр агентилелиниң директору.

Комиссияның ажылынга киржир кижилер:

Доржукай М. К. — Тыва Республиканың Сайгарлыкчылар эвилелиниң даргазы

Куулар Ш. П. — профэвилелдерниң Тыва Республика чөвүлелиниң даргазы (чөпшээрешкени-биле)

Логинов В. М. — Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң директорунуң оралакчызы

Очур В. Д. — Кызыл хоорай чагыргазының даргазының оралакчызы

Хемер-оол В. Д. — Тыва Республиканың Тараачын болгаш арат ажыл-агыйлар ассоциациязының президентизи.

Тыва Республиканың Конкуренция политиказының талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязының дугайында ДҮРҮМ

1. Конкуренция политиказының талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязы болза (оон ыңай Комиссия деп адаар) Тыва Республиканың экономиказын демонополизастаарының болгаш рыноктарынга конкуренцияны хөгжүдериниң Күрүне программазын (Кол угланыышкыннар болгаш бирги ээлчегде сорулгалар) боттандырар талазы-биле яамыларның, республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының өске-даа органнарының ажыл-чорудулгазын холбаштырар орган болуп турар.

2. Комиссия бодунуң ажыл-чорудулгазынга Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Конституцияларын, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлуларын, Тыва Республиканың Президентизиниң база Россия Федерациязының Президентизиниң чарлыктарын болгаш айтыышкыннарын, Россия Федерациязының Чазааның база Тыва Республиканың Чазааның доктаалдарын, айтыышкыннарын болгаш бо Дүрүмнү удуртулга болдурар.

3. Комиссияның кол сорулгалары болза:

— Тыва Республиканың экономиказын демонополизастаарының болгаш ооң рыноктарынга конкуренцияны хөгжүдериниң адырлар база кожууннар программаларын Тыва Республиканың Чазаанга киирип келгенин ёзугаар баш бурунгаар чугаалажып көөрү, оларга түңнелдерни белеткээри;

— Тыва Республиканың экономиказын демонополизастаарынче болгаш ооң рыноктарынга конкуренцияны хөгжүдеринче угланган хоойлужудулга болгаш нормативтиг өске-даа актыларның төлевилелдерин белеткээринге киржири;

— Тыва Республиканың экономиказын демонополизастаарынче болгаш ооң рыноктарынга конкуренцияны хөгжүдеринче угланган ажылдарны холбаштырары;

— Тыва Республиканың экономиказын демонополизастаарының болгаш ооң рыноктарынга конкуренцияны хөгжүдериниң Күрүне программазының, адырлар болгаш кожууннар программаларының күүселдезин контрольдаары;

—Россия Федерациязының болгаш даштыкы күрүнелерниң рыноктарының адааннажылга байдалының тургустунганының болгаш хөгжээниниң таарымчалыг дуржулгазын өөренип көөрү база нептередири;

— Тыва Республиканың экономиказын демонополизастаарынче болгаш ооң рыноктарынга конкуренцияны хөгжүдеринче угланган хемчеглерни боттандырарының уржуктарын баш бурунгаар көөр үнелээшкиннерни белеткээри.

4. Комиссия аңаа даандырган сорулгаларга дүүштүр:

— тургустунуп келир экономиктиг байдалды барымдаалап тургаш, Тыва Республиканың экономиказын демонополизастаарының болгаш ооң рыноктарынга конкуренцияны хөгжүдериниң программазының чамдык кезектеринге эдилгелерни комиссия киирер эргелиг;

— экономиканы демонополизастаарының болгаш рыноктарга конкуренцияны хөгжүдериниң адырлар база кожууннар программаларын Тыва Республиканың Чазаанга киирип келирин Күрүне программазын боттандырар хүлээлгелиг Тыва Республиканың яамыларындан, ведомстволарындан болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнарындан негээр;

— Экономиканы демонополизастаарының болгаш рыноктарга конкуренцияны хөгжүдериниң Күрүне программазының, адырлар болгаш кожууннар программаларының канчаар боттанып турарын анализтээр, конкуренция политиказының талазы-биле яамыларның, республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының өске-даа органнарының, үлетпүр, сайгарлыкчы, саң-хөө болгаш эртем бөлүктериниң киирген саналдарын түңнептирер;

— Тыва Республиканың рыноктарын демонополизастаар сорулга-биле сайгарлыкчы чорукту хөгжүдеринче угланган саналдарны Тыва Республиканың Чазаанга киирер;

— Тыва Республиканың экономиказын демонополизастаарының болгаш ооң рыноктарынга конкуренцияны хөгжүдериниң айтырыгларынга хамаарышкан хоойлужудулга болгаш нормативтиг өске-даа төлевилелдерниң, а ол ышкаш республиканың адырлар, кожууннар структураларының, инвестиция, экспорт-импорт, саң-хөө, сайгарлыкчы чорук төлевилелдериниң болгаш программаларының экспертизазын организастаар болгаш боттандырар;

— Демонополизацияның болгаш конкуренцияны хөгжүдериниң күрүне программазын боттандырарының механизмин ажылдап кылыр болгаш Тыва Республиканың Чазаанга саналдап киирер;

— конкуренцияны хөгжүдер талазы-биле саналдарны белеткээр сорулга-биле Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың рыноктарының байдалын анализтеп көөр;

— комиссияга даандырган сорулгаларны күүсединге эргежок чугула болу берген таварылгада ооң кежигүннериниң болгаш киириштирген специалистерниң ниитинден түр ажылчын бөлүктерни тургузар;

— Тыва Республиканың Россия Федерациязының болгаш даштыкы чурттарның хөреңгитен бөлүктери-биле, сайгарлыкчы каттыжыышкыннар болгаш эвилелдер-биле кады ажылдажылганы боттандырар;

— хоойлужудулга болгаш нормативтиг өске-даа актыларның төлевилелдерин, тайылбыр болгаш медээ материалдарын доктааткан чурум ёзугаар алыр;

— Күрүне программазын боттандырар хүлээлгелиг Тыва Республиканың яамыларын, ведомстволарын, күүсекчи эрге-чагырга органнарын хоойлужудулга, нормативтиг өске-даа актылар-биле, тайылбырлыг болгаш информастыг материалдар-биле хандырарын организастаар болгаш боттандырар.

5. Комиссияның составын болгаш комиссияның даргазын Тыва Республиканың Чазаа бадылаар.

6. Комиссияның даргазы болза:

— комиссияның ажыл-чорудулгазын удуртур;

— республиканың яамыларының болгаш күүсекчи эрге-чагырганың өске-даа органнарының специалистерин, Тыва Республиканың бүдүрүлгелериниң, организацияларының, оларның каттыжыышкыннарының удуртукчуларын, республиканың база даштыкы күрүнелерниң хөреңгитен бөлүктериниң, делегейниң чазактыг эвес организацияларының төлээлекчилерин Тыва Республиканың Чазааның чөпшээрешкенин ёзугаар комиссияның ажылынга кииriштирип болур;

— Күрүне программазын боттандырар хүлээлгелиг яамыларның, ведомстволарның, күүсекчи эрге-чагырга органнарының, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның удуртукчулары, а ол ышкаш комиссияның кежигүннери ук комиссияның шиитпирлерин күүсетпээни азы чогуур үезинде күүсетпээни, комиссияның ажылынга киришпээни дээш оларны харысалгага киирер дугайында дилегни Тыва Республиканың Чазаанга киирип болур;

— Комиссияның ажыл-чорудулгазының дугайында отчедун Тыва Республиканың Чазаанга бээр.

7. Комиссияның кежигүннери ооң хуралдарынга бадылаар эргелиг олуржур, комиссияның тургузары ажылчын бөлүктерни баштап болур, комиссияның эрге-хүлээлгелеринге хамааржыр айтырыглар талазы-биле саналдарны болгаш сүмелерни чугаалажып көөр кылдыр комиссияга киирер эргелиг.

8. Комиссияның хуралдарын эргежок чугула болганда, ынчалзажок квартал санында бирээден эвээш эвес катап чыылдырар. комиссия кежигүннериниң 50-ден хөй хуузу хуралдарга олурушканда, ол хуралдарны шиитпирлээр эргелиг деп санаар.

9. Комиссия хуралдарының протоколдарын тургузар. Хуралга олурушкан комиссия кежигүннериниң хөй нуруузу бадылаанда, ындыг шиитпирлерни хүлээп алдынган деп санаар.

Комиссияның кежигүннери ооң ажылынга солчулга эргези чокка киржир.

Комиссия хуралының протоколунга хуралга даргалаан кижи ат салыр.

Протоколдарны болгаш комиссияның ажыл-чорудулгазының дугайында өске-даа медээни комиссия кежигүннеринге болгаш сонуургалдыг өске-даа кижилерге чедирер болгаш дыңнадыр.

10. Комиссияның эрге-хүлээлгелеринге дүүштүр хүлээп алган ооң шиитпирлери республиканың яамыларынга, күүсекчи эрге-чагыргазының өске-даа органнарынга, а ол ышкаш оларның башкарылгазында бүдүрүлгелерге база организацияларга күүседири албан болур.

Тыва Республиканың Чазааның шиитпирлээри негеттинер айтырыглар талазы-биле чогуур саналдарны комиссия киирер.

Хереглекчилерни ак сеткилдиг эвес рекламадан камгалаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Банкыларның, саң-хөө, камгаладылга, инвестиция бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң база организацияларының, сайгарлыкчы хамаатыларның ачы-дузазын рекламалаар талазы-биле ажыл-чорудулгазын чурумчудар, ак сеткилдиг эвес адааннажылганы болдурбас, хереглекчилерниң чүгле шынныг медээлерни алыр эргезин хандырар сорулга-биле база Россия Федерациязының Конституциязының 8 чүүлүнүң бирги кезээн, 80 чүүлүнүң үшкү кезээн, Россия Федерациязының Президентизиниң «Хереглекчилерни ак сеткилдиг эвес рекламадан камгалаар дугайында» 1994 чылдың июнь 10-да № 1182 Чарлыын, Тыва Республиканың Конституциязының 24 чүүлүн, 49 чүүлүнүң алдыгы кезээн, 73 чүүлүнүң бирги кезээн удуртулга болдургаш **доктаадырым болза:**

1. Банкылар, саң-хөө, камгаладылга, инвестиция бүдүрүлгелери, албан черлери, организациялар, а ол ышкаш хамаатыларның база юридиктиг эргелиглерниң акша-хөреңгилерин хаара тудуп азы бараанарны болгаш ачы-дузаны сайгарып турар өске-даа юридиктиг эргелиглер (моон ыңай реклама берикчилери деп адаар) рекламаны парлап азы өске-даа арга-биле чонга чарлап чедирип тура, дараазында чүүлдерни албан сагаан турар хүлээлгелиин доктаадыр:

— сөөлгү саң-хөө чылының дургузунда тус-тус кижилерге саткан бодуун акциялар ёзугаар төлээп дивидендилерниң (орулгаларның) боттуг хемчээлин айтыр;

— сөөлгү саң-хөө чылының дургузунда салыышкыннарның аңгы-аңгы хевирлеринге төлээп хууларның боттуг хемчээлдерин бир эвес оларны ай санында (квартал санында) төлеп турган болза, айлар аайы-биле (квартал аайы-биле) хуваганын көргүспүшаан айтыр;

— рекламалап турар үнелиг саазыннарның үндүрген үезин болгаш бүрүткээн дугаарын, ону бүрүткээн черни болгаш үндүрүлгениң негелделери-биле таныжып ап болур черлерни айтыр;

— бодунуң ажыл-чорудулгазының келир үеде ажыктыының (орулгалыының) дугайында магадылалдарны, аазаашкыннарны азы саналдарны чарлаарын болдурбас;

— бир эвес берип турар деңнелгени статистика отчедунуң болгаш азы бухгалтер учедунуң саң-түңнери-биле бадыткаары болдунмас болза, рекламалап турар болгаш өске юридиктиг эргелиглерниң аразында, оларның ачы-дузазының (бараанннарының) аразында деңнелгелерни болдурбас;

— реклама берип турар хүнде ындыг ажылдар кылдынмайн, ачы-дуза чедиртинмейн, бараанар бердинмейн турар болза, оларны аазавас.

2. Акционер ниитилелдерге бүдүн чылдан эвээш эвес хуусаада херек кырында төлеттингенинден аңгыда бөдүүн акциялар ёзугаар төлээр дивидендилерниң хемчээлин айтырын хоруур.

3. Бо Чарлыктың 1 база 2 пунктуларында айыттынган кызыгаарлаашкыннар массалыг информацияның чепсектеринге рекламаны, чурттакчылыг черлерниң девискээринге база оруктар дургаар плакаттар, чарлалдар, стендилер, чырыыр таблолар база доктаамал турар өске-даа техниктиг чепсектер хевирлиг, а ол ышкаш транспорт аймаанга рекламаларны киириштир бүгү хевирниң рекламаларынга хамааржыр.

4. Реклама берикчилериниң бо Чарлыктың 1 база 2 пунктуларында айыткан негелделерни хажытканы банкыларны, саң-хөө, камгаладылга, инвестиция бүдүрүлгелерин, албан черлерин, организацияларны, а ол ышкаш хамаатыларның база юридиктиг эргелиглерниң акша-хөреңгилерин хаара тудар азы бараанарны болгаш ачы-дузаны сайгарып турар юридиктиг эргелиглерни ажыл-чорудулганың чогуур хевирин чорударынга лицензиязын (чөпшээрелин) хавырарынга, түр соксадырынга, а ол ышкаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр өске-даа харысалганы онаарынга үндезин болуруп доктаадыр.

5. Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш чаа экономиктиг тургузугларны деткиир талазы-биле күрүне комитединиң Тыва девискээр эргелелинге банкыларның, саң-хөө, камгаладылга, инвестиция бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларының база сайгарлыкчы хамаатыларның реклама ажыл-чорудулгазының ак сеткилдиг адааннажылганы хандырар база хереглекчилерниң ылап шын медээлерни алыр эргезин камгалаар талазы-биле кезээнге контроль талазы-биле бүрүн эргелерни дагзыр.

6. Бо Чарлыктың чүүлдерин хажыткан талазы-биле херектерни сайгарып көөрүн Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш чаа экономиктиг тургузугларны деткиир талазы-биле күрүне комитединиң Тыва девискээр эргелели бодунуң инициативазы-биле, тус черлерниң бот-эргелел органнарының азы хереглекчилерниң хой-ниити каттыжыышкыннарының, а ол ышкаш Россия Федерациязының Төп банкызының Тыва Республиканың Национал банкызының (банк ачы-дузаларының талазы-биле), Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының (оон өске саң-хөө ачы-дузазының талазы-биле), камгаладылга ажыл-чорудулгазынга хайгаарал талазы-биле республика албанының (камгаладылга ачы-дузазының талазы-биле) киирип келгенин ёзугаар боттандырар.

7. Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш чаа экономиктиг тургузугларны деткиир талазы-биле күрүне комитети Россия Федерациязының Президентизиниң «Хереглекчилерни ак сеткилдиг эвес рекламадан камгалаар дугайында» Чарлыынга дүүштүр ак сеткилдиг адааннажылганың принциптерин болгаш хереглекчилерниң ылап шынныг медээлерге эргелерин банкылар, саң-хөө, камгаладылга, инвестиция бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның, акционер ниитилелдерниң ачы-дузазын, а ол ышкаш сайгарлыкчы хамаатыларның чогуур ачы-дузазын рекламалап турар үеде үреп хажытканының талазы-биле фактыларны сайгарып көөрүнүң чурумун бир ай хуусаада доктааткан турарын дыңнадып чедирер.

8. Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш чаа экономиктиг тургузугларны деткиир талазы-биле күрүне комитединиң Тыва девискээр эргелелиниң ак сеткилдиг эвес реклама кылганының айтырыгларының талазы-биле шиитпирлерин рекламазы ак сеткилдиг эвес деп көрдүнген реклама берикчизинге болгаш реклама берикчизинге лицензия берген органга дыңнадып чедирерин болгаш оларны бир неделя хуусаада сайгарып көрүп турары албан болуруп доктаадыр.

Рекламазы ак сеткилдиг эвес деп көрдүнген реклама берикчизи 3 хонук хуусаа дургузунда ону нептерединден уштур.

Бир эвес реклама берикчизи ооң рекламазын ак сеткилдиг эвес деп көргенинин соонда бодунуң рекламазын нептередирин соксатпаан азы реклама берикчизинге лицензия берген орган ак сеткилдиг эвес реклама дугайында айтырыгны сайгарып көрбээн болза, Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш чаа экономиктиг тургузугларны деткиир талазы-биле күрүне комитединиң Тыва девискээр эргелели реклама берикчизиниң ажыл-чорудулганың тодаргай хевири-биле ажылдаарынга лицензияның күштүг болуруп түр хуусаада соксадып болур эргелиин доктаадыр.

9. Россия Федерациязының Төп банкызының Тыва Республиканың Национал банкызы, Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы, камгаладылга ажыл-чорудулгазынга хайгаарал талазы-биле республика албаны ажыл-чорудулганың чогуур хевирлеринге лицензия бээр дугайында дүрүмнерге Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш чаа экономиктиг тургузугларны деткиир талазы-биле күрүне комитединиң Тыва девискээр эргелелинден бо Чарлыкты чаңгыс эвес удаа хажытканының дугайында киирип келген бижиин ёзугаар лицензияны хуусаа бетинде күш чок болдурарын киирер.

10. Саң-хөө, камгаладылга болгаш үнелиг саазыннар рыногунда ажылдап турар юридиктиг эргелиглер болгаш сайгарлыкчы хамаатылар боттарының ажыл-чорудулгазын бир ай хуусаада бо Чарлыкка дүүштүр эде тургузар.

11. Бо Чарлык парлаттынган үезинден күштүг боол кирер.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1994 чылдың ноябрь 3.
Кызыл хоорай.
№ 207.

ХУНААП ЭГЕЛЭЭН

Өвүр кожууннуң Солчур суму чагыргазының даргазы Чечек Чыпсынның дыңнатканы-биле алырга, бо сумунуң девискээринде мал оорлаар чорук улам кедерээн. «Ак-Бедик» совхозтуң Моол кызыгаарының чоок-кавызында турар малчыннарда байдал аажок дүвүреңчиг болгаш дүшкүүрлүг боон турар.

1994 чылдың он айларында бо суму девискээринден моол оорлар 170 хире шээр болгаш бода малды оорлап алгаш барганнар. Чоокта чаа Бора-Шайга бир малчын аалдың мал-маганын он хире моол оорлар келгеш, шуут хунаап алгаш барганнар. Удурланырга, хол чедип эттээн боон турар. Кызыгаар чоогунда тыва малчыннарның камгаланыр боо-моңгузу база чок.

Солчур суму девискээриниң кызыгаарында дөрт пост бар, ында ол суур чурттуг оолдар тускай шалың төлевирлиг ажылдап турарлар. Оларның-биле кады Кызылдан беш омончулар бар. олар аңаа ээлчежип кээп ажылдаарлар. Хайгыылчыларны чоокку үеде мунар аъттар-биле хандырган. Ындыг-даа болза моолдарның кызыгаар үреп оорланыр чоруктары ам-даа оожургаваан. Моол хамаатылар Хандагайтыга келгеш, дедир чоруурда кызыгаар чоогунуң малчыннарының мал-маганын оорлап, хунаап, былаап алгаш чорупп турарының таварылгалары сөөлгү үеде көвүдээн. Оларның оорланырынга Хандагайтының чамдык чурттакчыларының талазындан элзедикчи хөөннер бары база чажыт эвес болдур ийин.

Кысказы-биле тайылбырлаарга мындыг. Бүдүү чажыт садыглаашкын кылыр, Хандагайтыга келгеш, моолдар хонуп-дүжүп турарлар. Бараанны саарылгазы, солчулгазы туруп болгай-ла, ийе, ол кайы-даа талага ажыктыг-ла-дыр. Моол саарлыкчыларны дедир чанарда, ооң-биле «төрелдешкен» кижилер оларны кызыгаарга чедир үдеп каар болза экидир. Ооң башка хоржок «пөхэрлер» ышкажыл, кужурле малчыннарывысты алгыр-кышкыртызып хунаап, былаай бээрлер аап.

Маңаа хамаарыштыр Хандагайты суму чагыргазы тускай шиитпирни үндүрүп, моолдар биле бүдүү чажыт садыглажып турар тываларны шыңгыы контрольга албас чүве болза, ындында-ла өзүп чадап турар каш малывыс моол оорларның чижи боор деп барды ышкажыл.

Түлүш КАРЫМА.

Кызыгаарны камгалаары — ыдыктыг хүлээлгевис

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

малдарының изи кирген соонда, ону тывары берге. Моолдуң кызыгааржылары, шагдаа ажылдакчылары оор алган малдарны тыварынга, оорларны илередиринге деткимче, дуза көргүспейн турар. Эрткен чылын кожууннан оор алган хөй санныг малдың чүгле чээрби бажын дедир эгиткен, бо чылын чаңгыс-даа башты ап шыдаваан. Моолга чеде бергеш, малың таныш-даа алырыңга, Моолдуң хамаатылары бербес. Олар боттарының даргаларын тоовас, хоойлу-дүрүмге чагыртпас болу берген. Шак бо берге байдалды элер дээш, Моолдуң удуртулгазы-биле Тываның төлээлери чугаалажыышкыннарны кылырының эргежок чугулазын айытканнар. Оон аңгыда бистиң таланың чамдык хамаатылары харысалга чок болуп, мал-маганының хайгааралынче, кадарынче сагыш салбас болганындан оорладып турарын шүгүмчүлээн.

Тес-Хем кожуун чагыргазының даргазы С. Я. Мөңге кызыгаар үрээшкиннерин болдурбас, оорлар-биле демиселди күштелдирер дээш кызыгааржыларга дузалаар тускай улусчу дружиналарны тургусканын чугаалаан. Кожуун чагыргазының иштики херектер килдизиниң начальнигиниң оралакчыларының бирээзинге дружиналарның ажылын удуртур даалганы берген. Ол ышкаш дружинниктерге тускай дериг-херекселдерни, идик-хепти, машинаны тып, садып бээр хемчеглерни ап турарын депутаттарга дыңнаткан. Тускай улусчу дружиналарның эргелерин, хүлээлгелерин магадылаан документилерни, идик-хеви кандыг болурун айыткан хоойлу-дүрүм чок, ону дүрген ажылдап кылырын ол саналдаан. Кызыгаарны камгалаары — шериглерниң ыдыктыг хүлээлгези, ындыг болганда оларның харысалгазын бедидерин ол чугаалап айыткан.

Кожууннуң «Ак-Эрик» коллективтиг ажыл-агыйга депутаттар баргаш, ооң бөлүк ажылчыннары-биле ужурашкаш, кызыгаар айтырыынга хамаарыштыр чугааны кылган. Оларны база-ла моолдарның РФ-тиң күрүне кызыгаарын каржызы-биле үреп турары, мал оорунуң көвүдээни дүвүредип турар. Бо чылдың эрткен айларында бо девискээрден 24 боданы, 612 шээр малды, 247 баш чылгыны оорлаан, ол эрткен чылдыындан хөй. Бо берге үеде ол хире хөй малды чидирип, оорга алзыры — улуг когарал. Ооң орнунга оларны садып-сайгаргаш, ажылчыннарның шалыңынга болгаш өске-даа хереглелдеринге чарыгдаан болза ажыктыг болурун ужуражылганың киржикчилери чугаалап турдулар.

Шара-Нуур кызыгаар заставазының ажыл чорудулгазы-биле депутаттар танышкан. Кызыгаар шериглери бердинген ыдыктыг хүлээлгезин күүседир дээш, болдунар-ла хемчеглерни ап турарын ооң начальниги С. В. Пядалькин чугаалап берген. Кызыгаарда чагыларны тургузуп, тенниг сывырындак демирлерни шөйүп, моондак оңгарларны казып турар. Четпестерни база ол айыткан. Малын оорлаткан чамдык хамаатылар баштай кожуунга, харын-даа Кызылга барып дыңнаткаш, ооң соонда маңаа келгеш, кызыгааржыларны буруудадып турарынга ол таарышпазын илереткен. Тускай улусчу дружиналар орта ажылдавайн турарын, кызыгааржылар-биле харылзаа чогун четпес деп демдеглээн. Сергей Владимировичиниң ажыл-херектиң байдалын эки билир, төлептиг удуртукчу деп билдивис. Заставаның сан составы көвүдедир, тывалар кызыгаарга шериг албаны эрттирер дугайында саналдарны ол деткээн. Кызыгаарда шериглерниң 20—30 хуузу тыва болза чогумчалыг дээрзин айыткан.

Өвүр кожууннуң Дус-Даг сумузунуң Торгалыг суурунуң Культура бажыңынга ажылчын чон-биле ужуражылганы депутаттар эрттирген. Дээди Хуралдың комитет даргазы Г. С-М. Иргит Дээди Хуралдың болгаш удуртуп турар комитединиң ажыл-чорудулгазының кызыгаарны камгалаарын күштелдирериниң дугайында чыылганнарга чугаалап берген. Өвүр кожуунда Дээди Хуралдың депутады К. С. Монгуш боду хууда кылып чоруткан ажылдарының талазы-биле отчёдун кылган.

Ужуражылга үезинде депутаттарга чоннуң салган айтырыгларындан, санал берген хамаатыларның чугааларындан алгаш көөрге, Дус-Даг сумузунуң ажылчы чону амыдырал-чуртталгазында элээн берге байдалда таваржып турары тодаргай болган. Кожазы Моолдуң хамаатылары кызыгаарны үреп киргеш, мал-маганны, кажааларны оорлап аптурар. Чамдыктары Тываның хамаатыларын үптеп-дээрбелээр, оон эрткеш эттээр таварылгалар база турган. Ол бүгүнү тодаргай чижектерни киирип тургаш чугаалааннар. [illegible] Сесер-оол моол хамаатыларынга эттеткенинге канчаар-даа аажок хомудаан, бир эвес ам ындыг таварылга болур болза, аңаа удур шиитпирлиг карыыны бээрин дыңнаткан. Малчын Борис Куулар 90 ажыг чылгы малын оорлаткаш, оларны тып алыр дээш дыка хөй үениң дургузунда үрүшкен, улуг, биче даргаларга четкен, оон кандыг-даа деткимче, дуза албаанынга хомудалын илереткен. Чаа-Суур кызыгаар заставазының (начальниги Амиров) улустуң негелде, хомудалдарынга кичээнгей чогуп, каржы-дошкунун ол шүгүмчүлээн. Оон өске-даа хамаатылар кызыгаар чурумун шыңгыырадырынга, оорларга удур демиселди күштелдиринге хамаарышкан саналдарын берген. Ылаңгыя кызыгаар эртер эрттирилгелерни кожууннуң иштики херектер килдизи эвес, суму чагыргазы бээр кылдыр чөпшээрээрин, оон хуусаазын ийи чыл чедир узадырын дилээн. Чамдыктары кызыгаар зоназында хамаатылар паспортта демдеглел ёзугаар хыналда пунктуларын эртер кылдыр чурумчударын саналдаан.

Ужуражылганың киржикчилери кызыгаар заставазының начальниги Амировтуң четпес ажылдап турарын барымдаалааш, албан-хүлээлгезинден хостаар негелдени салганнар. Оон-биле чергелештир заставаның начальнигиниң оралакчызы Адайчының чон-биле харылзаалыг, оларның негелделеринге, хомудалдарынга дыңнангыр ажылдап турарын мактаан.

Дээди Хуралдың депутаттары Чаа-Суурнуң кызыгаар заставазынга баргаш, ооң ажыл-чорудулгазы-биле танышкан болгаш офицерлерниң кызыгаар камгалалын экижидеринге хамаарышкан санал-оналдарын алган.

Хандагайтының Культура бажыңынга суурнуң чурттакчылары-биле Дээди Хуралдың депутаттары ужуражылга эрттирген. ТР-ниң Дээди Хуралының комитет даргазы Г. С.-М. Иргит, депутаттар М. М. Майдыр, К. С. Монгуш аңаа чүве чугаалаан. Орта чыылганнар база-ла кызыгаар камгалалын күштелдирер, мал оорлары-биле демиселди шыңгыырадыр дугайында айтырыгны көдүрген. Бо девискээрниң хамаатыларының үстүнде адаан черлерде чоннуң таваржып турар бергелери оон эртпейн турар. Ылаңгыя сөөлгү үеде Моолдуң хамаатылары күрүне кызыгаарын кара туразында эртип келгеш, чурттакчы чоннуң малын одардан, чамдыкта шуут коданындан дерзии ёзу-биле былаап алгаш чоруй баар таварылгалар чонну дүвүредип, килеңин болдуруп турар. Ооң уламындан чамдык хамаатыларның коданында малы эвээжээн, амыдырал-чурттаарынга берге байдал тургустунуп келген. Бо айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээринче депутаттарның кичээнгейин угландырган. Хандагайтының кызыгаар заставазының багай ажылын чон шүгүмчүлээш, ооң начальниги Агаповту ажылындан халаарын негеп турганнар.

Бо-ла кожууннуң Солчур суурга ажылчы чон-биле депутаттар ужуражып, ажык чугааны кылган.

ТР-ниң Дээди Хуралының бөлүк депутаттары Эрзин, Тес-Хем, Өвүр кожууннарга ажыл-албанының аайы-биле сургакчылап чорааш, Россия Федерациязының күрүне кызыгаарының тыва участогунда байдалды эки билгеш, кызыгаар камгалалын күштелдирер талазы-биле бо кожууннарның удуртукчуларының, ажылчы чонунуң, кызыгааржыларның ажыктыг саналдарын, сүмелерин алган. Парламентиге айтырыгны дыңнаарынга белеткеп тура, санал-оналдарны эки өөренип көөрүп, оларны чогумчалыг шиитпирлээрин сүмележирин, дугуржуруп ужуражылгалар үезинде депутаттар чугаалап турган.

Шынап-ла, кызыгаар камгалалын экижидер болгаш оорлар-биле демиселди күштелдирер дугайында үстүнде адаан кожууннарның чурттакчы чонунуң көдүрүп турар айтырыглары оларның хүн бүрү амыдыралы, ажыл-чорудулгазы-биле сырый холбашкан болуп турар. ТР-ниң Дээди Хуралының парламентизинге кызыгаар дугайында дыңнааш, тодаргай түңнелдерни үндүрер, айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлээрниң оруктарын дилеп тывар дээрзинге чон идегеп турар.

Таан-оол ХЕРТЕК,
«Шынның» корр.

● Специалистиң консультациязы ●

Россия Федерациязының Президентизиниң 1994 чылдың май 23-те үнген № 1006 Чарлыының дугайында

Янзы-бүрү саарылга структураларының талазындан алган орулгазын чажырар, үндүрүглер төлевейн турарын барымдаалааш база бюджетче канчаар-даа аажок хөй түңнүг акшаның чедир кирбейн турарын көргеш, Россияның Президентизи Б. Н. Ельцин 1994 чылдың май 23-те № 1006 «Бюджетче үндүрүглерни болгаш албан төлээр өске-даа төлевирлерни долузу-биле болгаш өй-шаанда киирериниң талазы-биле комплекстиг хемчеглерни ап чорударының дугайында» Чарлык үндүрген.

Оон бээр элээн үе эрткен-даа болза, дыка хөй үндүрүг төлекчилери ол Чарлыкты ам-даа билбес, номчуваан боор турар. Ону барымдаалааш, солун дамчыштыр ол Чарлыкты таныштырып, ону канчаар ажыглаарының, боттандырарының дугайында тайылбырны бериксеп тур мен.

Чарлыктың бир дугаар пунктузунда «Россия Федерациязында үндүрүг системазының үндезиннери» деп Хоойлунуң үндүрүг төлекчилери үндүрүг органнарынга албан учетка турар дугайында дүрүмүн бадыткаан.

Оон ыңай, үндүрүг төлекчилери банкыларга база чээли бээр өске-даа саң-хөө черлеринге чүгле чаңгыс агар санныг база чүгле чаңгыс чээли санныг, чүгле чаңгыс валюта санныг, депозит санныг турарының дугайында үстүнде айыткан Хоойлунуң дүрүмүн бадыткаан.

Ынчаарга банкылар база чээли бээр өске-даа саң-хөө черлери үндүрүг төлекчилеринге агар сан азы өске-даа тускай сан ажыдарда чүгле үндүрүг органнарының үндүрүг төлекчизи үндүрүг инспекциязында учетта туруп алганы шын деп шынзылгазын ёзугаар ажыдар. Ындыг шынзылга чокта сан ажыдар эргези чок.

Бир эвес хыналда үезинде үндүрүг органнары ындыг фактылар тып алыр болза, үндүрүг органнарынга дыңнатпаан, чажырып сан ажытканы дээш банкының удуртукчулары, бүдүрүлге, албан организация черлериниң удуртукчулары болгаш өске-даа саарлыкчы структураларның удуртукчулары, юридиктиг эрге чок саарлыкчы деп аттыг хуу кижилер саң-хөө торгаалынга онаажыр. Ооң түңү Хоойлу ёзугаар эң эвээш дээп шалыңны 100 катап улгаттырган түңүнге дүгжүр.

Бир эвес база катап ындыг хажыдыышкынны коммерция банкылары азы чээли бээр өске-даа саң-хөө черлери кылган болза, ынчап үндүрүг органнары болгаш үндүрүг полициязы ындыг фактылар дугайында дыңнадыгны Россияның Төп банкызынче чорудар.

Үндүрүг органнарының илереткени база катап хоойлу хажыткан таварылгада ол хоойлу үрээн юридиктиг эргелиг черлерни база коммерция банкыларын дүжүрериниң үндезини боор болур болгаш оларның алган орулгазын долузу-биле күрүнеже хавырып алыр.

Ийиги пунктуда айытканы болза, бүгү юридиктиг эргелиг черлер банкыга чүгле чаңгыс агар санныг турарын айыткан.

Үшкү пунктуда айытканы чүл дээрге, үндүрүг төлекчилери квартал санында үндүрүг органнарынга боттарында ажыттынган санның дугайында бижимел дыңнадыгны кылыры албан. Ол дыңнадыгга ажыттынган санның дугаары, кайда, кандыг банкыда ажыттынганы, ол банкының адрези, реквизиттери бижиттинген турар ужурлуг.

Дөрт дугаар пунктуда айытканы болза, даштыкы валютаны чажырган азы орулгазының түңүн эвээш көргүскенде үндүрүг органнары илередип тып алган таварылгада ол түңнү долузу-биле даштыкы валюта-биле төлеттирер, а бир эвес даштыкы валютазы төлээр ужурлуг түңүнден эвээш азы шуут чок болур болза, төлээр ужурлуг валютазының түңүн Төп банкының доктааткан рубльдиң курузунга илереткен хүнүнден эгелеп санааш, рубль түңү-биле төлеттирер.

Беш дугаар пунктуда айытканы чүл дээрге, бир эвес 10 календарьлыг хүн иштинде агар санында рубль түңнүг акшазы чок болур болза, үндүрүг органнары төлээр ужурлуг үндүрүглерни база саң-хөө талазы-биле торгаал түңнерин үндүрүг төлекчизиниң банкыда ажыткан валюта санындан ында бар артыышкынның түңүнге дүүштүр санааш, тыртып алыр.

Ынчалза-даа бир эвес үндүрүг төлекчизи валюталыг санында акшазын даштыкы эштежилгелер-биле контракт ёзугаар төлевирин төлээр дээш чыып алган болза, үстүнде 5 дугаар пунктуда чүүл ёзугаар ындыг валютаны тыртпас.

Бир эвес үндүрүг төлекчизи депозиттиг счет ажыткаш, ында акша шыгжап алган болза, үндүрүг органнары үндүрүг төлекчилеринге ол акшаны 10 хонук иштинде анаа агар санче шилчидерин негээр, а бир эвес ону күүсетпес болза, ынчап үндүрүг органнары боттары ол акшаны депозиттиг сандан уштуп алыр эргелиг.

Алды дугаар пунктуда айытканы болза, бир эвес үндүрүг төлекчилери бухгалтерия учеду чок азы сандаргай учеттуг таварылгада үндүрүг төлээр ужурлуг үндүрүглерниң түңүн тускай санаашкын ёзугаар үндүрүп алыр эргелиг. Ону санаарда ол үндүрүг төлекчизи-биле дөмей ажыл-агыйлыг өске черниң сан-чурагайларын ап деңнеп тургаш, тып үндүрүп алыр.

Чеди дугаар пунктуда айытканы чүл дээрге, үндүрүг органнары 3 айдан ажыр төлээр ужурлуг үндүрүглерин төлевейн турар үндүрүг төлекчилериниң дугайында бижимел дыңнадыгны бир неделя иштинде Россия Федерациязының Саң-хөө яамызынче чорудар ужурлуг.

Ындыг дыңнадыгны ол яамы алгаш, Күрүнениң өпчүзүн эргелеп башкарар талазы-биле комитет-биле дугуржулга ёзугаар ол өрелиг бүдүрүлге черин банкрот деп санаар дугайында херекти оттурар.

Сес дугаар пунктуда айытканы болза, бир эвес хуу кижилер банкылар азы чээли бээр өске-даа саң-хөө черлерин дамчыштыр 10 муңдан өрү америк долларга дүгжүр операция кылган болза, ынчап банк черлери доп-дораан ол дугайында дыңнадыгны үндүрүг органнарынга бээр ужурлуг. Бир эвес үндүрүг органнары бо айтыышкынны банкылар күүсетпээнин илередип алганда, олар ол дугайын Төп банкыже дыңнадыр, а Төп банк тускай хемчегни «Төп банк дугайында» Хоойлу ёзугаар алыры албан.

Тос дугаар пунктуда айытканы болза, бир эвес бүдүрүлге, албан-организация болгаш өске-даа юридиктиг эргелиг черлер, база ол ышкаш юридиктиг эргези чок саарлыкчы хуу кижилер касса операцияларын чорударының дугайында дүрүмнү база арыг акша-биле ажылдаарының дугайында дүрүмнү хажыткан таварылгада дараазында саң-хөө торгаалдарга онаажыр:

— өске бүдүрүлгелер, албан организация болгаш өске-даа юридиктиг эргелиг черлер-биле арыг акша-биле санажырда тускай кызыгаарлап каан түңден хөй арыг акша-биле санашканы дээш торгаалды ол арыг акша-биле санашкан түңүн 2 катап улгаттыргаш салыр;

—кассаже саарылгадан кирген арыг акшаны долузу-биле эвес азы шуут дужаавааны дээш торгаалды ол түңнү 3 катап улгаттыргаш салыр;

— кассага хөй түңнүг акшаны чыып шыгжааны дээш база тускай доктаадып каан кассаның лимидин чажырганы дээш торгаалды ол лимиттен ажа берген түңнү 3 катап улгаттыргаш салыр.

Бо үстүнде айыттынган хажыдыышкыннарны кылганы дээш юридиктиг эргелиг черлерниң удуртукчуларынга база хуу кижилерге (юридиктиг эргези чок саарлыкчылар) административтиг торгаалды хоойлу ёзугаар тургустунган эң эвээш шалыңның 50 катап улгаттырган түңүнге онаар.

Административтиг торгаалды көөрүн, ону салырын күрүнениң үндүрүг органнары банкылар болгаш хыналда кылыр өске-даа органнарның хынаан түңнелдерин ёзугаар кылыр. Касса операцияларын кылырының дүрүмүн база арыг акша-биле санажылга дүрүмүн банкылар кылыр ужурлуг.

Он дугаар пунктуда айытканы болза, бо Чарлык парлаттынган хүнүнден эгелеп күштүг болур дээн.

Ук Чарлык «Российская газета» солунга 1994 чылдың май 25-те (№ 97) парлаттынган.

Бо Чарлыктың дүрүмнерин ажыглаарының болгаш боттандырарының дугайында тодаргай тайылбырны бо чылдың август 13-те Россия Федерациязының Күрүнениң үндүрүг албаны, Россия Федерациязының Саң-хөө яамызы база Россияның Төп банкызы берген.

Бирээде, үндүрүг учедунга турарының дугайында тайылбырда чүл дээрге, бүгү үндүрүг төлекчилерин учетка алыры дээрге-ле оларны күрүне реестринче (чизеже) киирери болур.

Юридиктиг эргелиг черлер үндүрүг учедунга турарда ыяап-ла боттарының туруп турар черинде тус чер чагыргаларынга бүрүткеткен чериниң үндүрүг органынга учетка турар, азы өскээр чугаалаарга, боттарының удуртуп баштаар чери, бухгалтериязы турар черниң үндүрүг инспекциязынга барып учетка турар.

Ол юридиктиг эргелиг черлерниң филиалдары, төлээлери азы өске-даа тускайлаң адырлары хоойлу ёзугаар тус чер чагыргаларынга бүрүткел эртпес таварылгада олар дөмей-ле боттарының баштаар чери кайда үндүрүг учедунда турар болдур, ол черге үндүрүг учедунга турган турар ужурлуг.

Юридиктиг эргези чок саарлыкчы (бүрүткеттинген) хуу кижилер ыяап-ла боттарының чурттап турар черинде үндүрүг инспекциязынга учетка турары албан.

Даштыкы чурттарның хоойлуларын ёзугаар тургустунган компаниялар, фирмалар болгаш өске-даа организациялар база даштыкы хамаатылар (саарлыкчылар) база-ла албан үндүрүг учедунга турган турар ужурлуг. Ындыг учетка турарда олар боттары билдириишкин бижээш, турар черин айыткан бүрүткел бижиин ыяап-ла көргүзер ужурлуг.

Банкылар болгаш чээли бээр өске-даа саң-хөө черлери өскелер-биле бир дөмей база-ла үндүрүг учедунга турган турар ужурлуг.

Кажан үндүрүг учедунга туруп, бүрүткелди эртип алырга, юридиктиг эргелиг черлерге тускай дугаарны тыпсыр. Ол дугаар бүгү Россияга чаңгыс болгаш бүгү учет, отчеттуг документилерге ыяап-ла салдынган турар. Бир эвес юридиктиг эргелиг чер дүшкенде, оларның адырлары, филиалдары, төлээлери-даа дүшкенде, оларга берип каан дугаарны өске юридиктиг эргелиг черлерге бербес.

Үндүрүг төлекчилери кажан үндүрүг учедунга туруп алырга үндүрүг инспекциялары оларга үндүрүг инспекциязында учетта туруп алганы шын деп шынзылганы бээр. Ол шынзылга банк черлеринге агар сан азы өске-даа сан ажыдарынга ыяап-ла херек болур. Бо шынзылга чокта банк черлери агар сан азы өске-даа сан ажыдар эргези чок. Олар ол шынзылганың хоолгазын алыр эргези база чок, чүгле шынзылга боду (подлинник) турар ужурлуг. Бо шынзылганы үндүрүг органнары чүгле билдириишкин ёзугаар бээр.

Бир эвес үндүрүг төлекчилери (банкылардан аңгы) чээли, валюта, депозит саны ажыдар дээнде, олар ыяап-ла үндүрүг органнарынга бижимел-биле кээп дыңнадыр болгаш олардан тускай шынзылга алгаш, ам ажыдар.

Банкылар болгаш чээли бээр өске-даа саң-хөө черлери бо шынзылга чокта чээли, валюта, депозит саннарны ажыдар эргези чок. Банкылар бо шынзылганы алгаш, санны ажыттывыс деп бижимел дыңнадыгны 5 хонук иштинде үндүрүг органнарынга берген турар ужурлуг.

Бир эвес үндүрүг органнары бо дүрүмнү сагываан сан ажыттынганын тып алыр болза, ынчап ол юридиктиг эргелиг черлерниң, банкыларның удуртукчуларынга база юридиктиг эргези чок саарлыкчы хуу кижилерге административтиг торгаалды эң эвээш шалыңның 100 катап улгаттырган түңүнге онаар.

Банкылар талазындан үстүнде айыттынган дүрүмнү үрээн таварылгада ол дугайын үндүрүг органнары Россияның Төп банкызының тус черде кол эргелелдеринге азы Национал банкызынга ыяап-ла дыңнатпышаан, хемчээн алырын дилээр.

Ындыг дыңнадыгны алгаш, «РСФСР-ниң Төп банкызының дугайында» Хоойлунуң 33 дугаар кезээн ёзугаар ол чурум үрээн банкыже тускай бижикти чорудар. Ол бижикке моон соңгаар ындыг хажыдыышкын кылыр болза, банк ажылы чорудар дугайында лицензиязын дедир хавырар апаарын сагындырар. А бир эвес ол сагындырыгны күүсетпейн барганын үндүрүг органнары илередип тып алыр болза, олар ол дугайында бижимел дыңнадыгны Россияның банкызынче банк ажылын чорудар чөпшээрел лицензиязын дедир хавырарын дилеп чорудар.

Үндүрүг органнарының хыналда үезинде илереткени база катап дүрүм үрээни ол хоойлуну күүсетпээн юридиктиг эргелиг бүдүрүлге черлерин дүжүрериниң үндезини боор болур болгаш оларның алган орулгазын долузу-биле күрүнеже киирер.

Бир эвес үндүрүг төлекчизи бо Чарлык үнүп турда банкыда чүгле чаңгыс агар санныг турган болза, ол дугайын 1994 чылдың октябрь 1-ге чедир банкының шынзыдып кааны бижимел дыңнадыгны үндүрүг органнарынга бээр турган.

Ол дыңнадыгга агар санның дугаары, кайы банкыда ажыттынганы, банкының ады, адрези айыттынган турар ужурлуг.

А бир эвес бирээден хөй агар санныг турган болза, үндүрүг төлекчизи боду 1994 чылдың ноябрь 1-ге чедир ол артык саны боду хаггаш, ол дугайын бо-ла хуусаа иштинде бижимел-биле ол санның дугаарын, кайы банкыга турганын, банкының адын, адрезин айыткаш, үндүрүг инспекциязынга дыңнадыр. Ол дыңнадыг база-ла банкының талазындан шынзыттынган турар ужурлуг.

Бо үстүнде дүрүм бюджеттен хандыртынып турар албан организация черлеринге база хамаарыжыр.

Моон соңгаар, 1994 чылдың 4-кү кварталындан эгелеп азы 1994 чылдың отчеттары, балансызы-биле кады квартал санында бүгү үндүрүг төлекчилери, оларның филиалдары, төлээлери азы өске-даа адырлары учетта туруп турар үндүрүг инспекциязынга отчеттуг кварталдың соонда айның 20-ден эрттирбейн банкыда азы чээли бээр өске-даа саң-хөө черлеринде ажыттынган агар санының, чээли санының, валюта санының база депозит санының дугайында даңзыны үндүрүг инспекциязынга ыяап-ла берген турар. Ол даңзыда санның дугаары, адын, банкының адын, адрезин айыткан турар. Ол даңзыга даштыкы чурттарда-даа ажыттынган саннарын ыяап-ла айыткан турар.

А банкылар база чээли бээр өске-даа саң-хөө черлери үстүнде айыттынган дүрүм ёзугаар боттарының ажыдып алган саннарының дугайында бижимел дыңнадыгны учетта турар үндүрүг инспекциязынга бээр.

Үндүрүг органнары-биле банкылар база чээли бээр өске-даа черлер квартал санында шүүштүрүлгени кылырлар.

Үндүрүг органнарынга берип турар отчеттарынга көргүспейн чажырып турганы даштыкы валютага алган орулгазы илерен үнүп келген таварылгада үндүрүг төлекчилери ындыг орулгазын валюта-биле төлээр, а бир эвес төлевес болза, үндүрүг органнары боттары ол даштыкы валютаны чогуур сандан уштуп алыр эргелиг.

Ынчалдыр уштуп алган валютаны Россияның күрүне үндүрүг албаны чогуур бюджеттерже үлеп, шилчидип бээр.

Бир эвес үндүрүг төлекчилери бухгалтер учедун кылбайн азы учетту сандаргай байдалга чорудуп турган болза, ынчап үндүрүг органнарының ажылдакчылары ындыг черлерниң алган орулгазын тып үндүрүп болур. Ону тыварда ол учеду чок үндүрүг төлекчизи-биле бир дөмей ажыл-агый чорудуп турар азы саарылга кылып турар өске бир черниң сан-чурагайларын алгаш, аңаа деңнеп тускай санаашкын-биле тып алыр эргелиг.

Бир эвес үндүрүг төлекчилери үр үеде үндүрүглер төлевээн, өрези хөй апарган болза, ол дугайында дыңнадыгны Россияның күрүнениң үндүрүг албанынче чүгле адаанда айыттынган таварылгада чорудар;

— бир эвес айтырыг ол өрелиг черни шуут дүжүрер дугайында база ону төлеп шыдавас буурап дүшкен кылдыр санаар дээнде;

— бир эвес ол өрелиг чер улуг бүдүрүлге чери азы өске-даа улуг организация болур болза (кандыг-даа өнчү боор турары хамаан чок).

Бир эвес ол бүдүрүлге чери Россия Федерациязының субъектизиниң өнчүзүнде база ол тус черниң экономиказынга улуг салдарлыг таварылгада, үстүнде айыттынган дыңнадыг тус черниң саң-хөө яамызынче чоруттунган турар. Ол дыңнадыгны алгаш, тус черниң саң-хөө яамызы азы кол саң-хөө эргелели ындыг үндүрүг төлекчизин буурап дүшкен деп санаар дугайында херекти оттурар.

А бир эвес кожуун, хоорай, суур чергелиг үндүрүг төлекчилери өреленип туруп бергенде, ол дугайында дыңнадыгны ында үндүрүг инспекциялары кожууннуң саң-хөө килдизинче чорудар.

Моон соңгаар хуу кижилер банкылар дамчыштыр хары угда 10 муңдан өрү америк долларга деңарыг рубль-биле азы даштыкы валюта-биле санажылга азы аңаа холга үндүрүп алган, азы ажаалга банкызында хууда санынче шилчиткен таварылгада ол ындыг операция дугайын банкылар ажылдакчылары ук банкының үндүрүг учедунда турар үндүрүг инспекциязынче бижимел дыңнадыгны ыяап-ла чоруткан турар. Ындыг дыңнадыг кылдыр тускай майыкты банк ажылдакчызы 2 экземпляр кылдыр долдургаш, бир дугаар экземплярны үндүрүг инспекциязынче чорудар.

Ол майыкты долдурарда банк ажылдакчызы үстүнде айыттынган операция кылып турар кижиниң паспортун азы ол кижиниң бадыткап турар өске-даа документизин негээр. Ол документ ёзугаар тускай дыңнадыгны долдургаш, ону үндүрүг органынче чорударга, банкының курьерин дамчыштыр азы тускай почта харылзаазын дамчыштыр хүлээп алдым деп ат салдып тургаш чорудар.

Арыг акша-биле ажылдаарын база касса операцияларын чорударда ону Россия Федерациязының банкызының директорлар чөвүлелиниң 1993 чылдың сентябрь 22-де бадылаан № 40 дүрүмүн ёзугаар чорудар.

Бир эвес бо дүрүмнерни юридиктиг эргелиг черлер азы юридиктиг эргези чок саарлыкчы хуу кижилер хажыдар болза, дараазында саң-хөө торгаалдарны онаар:

— арыг акша-биле өске юридиктиг эргелиг черлер-биле санажырда тускай кызыгаарлап каан акша түңүнден ажып турар түңнүг акшага санашкан болза, ынчап ол санашкан ниити түңнү 2 катап улгаттыргаш, ооң түңүнге торгаалды салыр.

1993 чылдың июнь 30-де 626 дугаарлыг Россия Федерациязының Чазааның «Юридиктиг эргелиг черлер аразында арыг акша-биле санажырының эң улуг хемчээли» деп доктаалында айытканы болза, эң улуг хемчээлди 500 муң рубльге тургускан. Хары угда 500 муң рубльге чаңгыс санажылганы арыг акша-биле санажып болур.

Бир эвес чаңгыс хүн иштинде 500 муң рубльге чедир элээн каш санажылганы контракт ёзугаар кылган болза, ол санажылганы чаңгыс санажылга кылдыр санаар болгаш 500-тен ажа берген ниити түңнү чүгле арыг акша-биле эвес, шилчидилге-биле санажыр.

— садыглаашкындан кирип келген арыг акшаны кассаже долу эвес азы шуут дужаавааан (киирбээн) болза, ынчап ол долу эвес азы шуут дужаавааан акшаның түңүн 3 катап улгаттыргаш, ол түңге саң-хөө торгаалды салыр;

— кассага арыг акша шыгжаарының дүрүмүн үрээн, кассага хөй акша чыып алган турган болза, ынчап ол тускай лимиттен ажып турар акшаның түңүн 3 катап улгаттыргаш, ол үнүп келген түңге торгаалды салыр.

Бо үстүнде айыттынган арыг акша-биле ажылдаарының база касса дүрүмнерин хажыткан таварылгада юридиктиг эргелиг черлерниң удуртукчуларын эң эвээш шалың төлевирин 50 катап улгаттыргаш, оон үнүп келген түңге административтиг торгаалды салыр.

Банкыларның дорт хүлээлгези болур касса операцияларын чорудар дүрүмнү база ол ышкаш арыг акша-биле санажылга дүрүмүн сагыырын хынап. чоруткан хыналдаларының түңнелин банк ажылдакчылары ыяап-ла үндүрүг инспекцияларынга дамчыткан турар ужурлуг.

Бир эвес банкылар боттарының дорт хүлээлгелерин күүсетпейн, хыналдалар кылбайн турар болза, ынчап ындыг банкыларга чогуур харысалганы «РСФСР-ниң Төп банкызының (Россияның банкызының) дугайында» Хоойлузун ёзугаар онаар.

Бир эвес үндүрүг органнарының ажылдакчылары хыналда кылып тургаш, үстүнде айыттынган хажыдыышкыннарны тып, актыларга бижээнде, ол дугайын хынаан чериниң банкызынче дыңнадыгны дораан чорудар.

Саң-хөө болгаш административтиг торгаалдарны Россия Федерациязының үндүрүг органнары банкыларның база боттарының кылып чоруткан касса дүрүмүн болгаш арыг акша-биле ажылдаарының дүрүмүн сагыырының хыналдаларын ёзугаар көөр болгаш онаар.

Хүлер-оол ХЕРТЕК.
Республиканың үндүрүг инспекциязының килдис начальниги — үндүрүг албанының 1 чергениң чөвүлекчизи.

РОССИЯ КААЙЛЫЛАРЫНДА

Даштыкы каайлы дадывырларын Чазактың мартта үнген доктаалы-биле 5 хуу улгаттырган турган, а даштыкыдан келген барааннарның кол херглекчилери 10 миллион чурттакчылыг Москва, 5 миллион чурттакчылыг Екатеринбург боор турарын көргеш, Борис Ельцин чурттуң эң улуг бо хоорайларын бо чылдың июнь 1-ден эгелеп каайлы дадывырларындан хостаан. Ынчангаш Президент бодунуң чазаанга бо чөпшээрээн дужаалын эдерере эптиг көрүп тургаш чурум тударын дааскан.

«Российская газета» солундан.

Россия Федерациязының каайлы комитеди (ККК) октябрь 25-те тургустунганындан бээр үш чыл болганын демдеглеп эрттирген. 1993 чылда Күрүнениң каайлы комитединиң федералдыг бюджетче киирген каайлы дадывырлары 2,5 триллион рубль азы күрүнеже киирип турар бүгү-ле дадывырларның 16 хуузу болган. Ук комитет 1995 чылда ол дадывырның түңүн 3 миллиард доллар чедирер деп сорулга салып алган ажылдап турар.

«Неделя» солундан.

Россия-финн кызыгаарында Карелияның Вяртсиля деп суурда улуг каайлы комплекизи ажыттынган. Ол улуг каайлы комплекизиниң байырлыг ажыдыышкынын Россия Чазааның бирги вице-премьери Олег Сосковец киржип, ийи чурттуң харылзаалыг найырын сайзырадырынга ужур-дузалыг бо улуг объект үре-түңнелдиг боорунуң дугайында чүве чугаалаан.

«Российская газета» солундан.

Сылдыстарның сымыраны...

Бистиң солунувуста үнүп турар астрология булуңунга хамаарыштыр номчукчуларның хөй санныг айтырыгларлыг чагаалары редакцияга кээп турар. Ынчангаш бо удаада соңуургалдыг номчукчуларның дилээн күүседип, айтырыгларны ниити утказының аайы-биле таарыштыр бөлүктээш, кысказы-биле харылап көрейн.

Астрология талазы-биле айтырыглар моон-даа соңгаар хөй болуруп баш бурунгаар билгеш, айтырыг салып турар номчукчуларга дараазында сүмелерни бээри артык эвес, харын-даа чугула деп санадым.

Бирээде, кандыг-даа эртем, өөредиг шинчилелдер чорудуп тургаш, тодаргай фактыларга, бодунуң тускай хоойлу-дүрүмнеринге үндезилеп чогуур түңнелдерни кылыр болгай. А астрология эртеминде база-ла ындыг.

Ийиде, астрология эртеминде кол угланыышкыннарның бирээзи — кижиниң аажы-чаңын болгаш ооң салым-чолун, ажыл, амыдыралын долгандыр турар октаргай-биле холбап тургаш, өөренип шинчилээри болур.

Үште, астрология бодунуң шинчилелдер чорудар арга-дуржулгалары-биле өске эртемнерден улуг ылгалдыг. Чижээлээрге, математика, физика, химия дээн ышкаш эртемнерге шинчилел-дуржулга кылып турган болза, ооң түңнелдери ону кылып турар кижиниң бодундан хамаарышпас болгаш чүгле ол эртемниң дүрүм-хоойлуларын ёзугаар болур. А астрологияда ындыг эвес, кандыг-даа айтырыгга чедингир кылдыр харыы бээрде, айтырыг салып турар кижиниң бодунуң дугайында (хар-назыны, эртем-билии, социал-байдалы, өг-бүлези дээн ышкаш) медээлерни билири эвээш эвес ужур утказыг. Ынчангаш хүндүлүг номчукчулардан кажан айтырыглар салып, чагаа бижип тургаш, бодуңарның дугайында кыска-даа болза медээлерден бижиирин дилеедим.

Бир-ле дугаарында, 80 ажыг харлыг, бистиң солунувустуң 1930 чылдан бээр доктаамал номчукчузу, «Шынның» көдээ ажыл-агый килдизиниң эргелекчизинге-даа ажылдап чораан, ам Кызыл кожууннуң Каа-Хем суурда чурттап турар хүндүлүг Алексей Класевич Бичинжиктиң соңуургаан айтырыгларынга улуг күзелдиим-биле харылап көрейн.

Айтырыг: Сарыг шажын календары-биле үнүп эгелээн астрология календарының аразында ылгалы кандыгыл азы дөмей бе?

Харыы: Амгы үеде бистиң ажыглап турарывыс сарыг шажын календары дириг амытаннар аттарындан тургустунган моол-тибет календарь системазынга үндезилеп тургустунган. Мында чылдың, айның, хүннүң аажы-чаңын, онзагай шынарларын илередирде, Айның, Хүннүң болгаш Юпитер планетаның ээлеп турар туруштарынга дүүштүр тодарадып турар. Астрология календарында кандыг-даа хүннүң дугайында медээ бээрде, үстүнде адааныывыс планеталардан аңгыда, Марс, Венера, Меркурий, Сатурн, Нептун, Плутон дээн ышкаш планеталарның зодиак куржаанда ээлеп турар туруштарын, оларның аразында булуң хемчээлин (аспект деп адаар) тодаргайлап ажыглап турар.

Өскээр чугаалаарга, астрология календары сарыг шажын календарында бердинген чүүлдерни улам тодаргайлап, делгемчидип, аңаа немелде медээлерни берип турар. Ынчангаш бо ийи календарьның аразында кандыг-даа чөрүлдээ чок болгаш ону сарыылдыг ажыглаары номчукчунуң бодундан хамааржыр.

Айтырыг: Ам сарыг шажын календары солунга шуут үнмес бе?

Харыы: Бистиң чонувустуң шаг-төөгүден ажыглап өөренгени сарыг шажын календары ам үнүп турар астрология календарының эге кезээ болуп хевээр артканын кичээнгейлиг номчукчулар эскерген боор. Мында хүннүң ады, дугаары, соодалы, меңгизи, олуду сарыг шажын календарын ёзугаар тургустунган. Кижилерниң аажы-чаңының, сеткил-хөөнүнүң, кадыкшылының дугайында медээлерни барып чүктүң астрология системазын ажыглап, Айның, Хүннүң болгаш өске-даа планеталарның зодиак куржаанда туружунга хамаарыштыр тодарадып турар.

Айтырыг: Сарыг шажында, астрология-даа календарьларында айның чамдык хүннерин казып каапкан, а чамдыкта ол-ла хүн дакпырлай-даа берген боор чылдагааны чүдел? Чижээлээрге, октябрь 6 — айның 1 чаазы, а октябрь 7 — айның 3 чаазы апарган. Ноябрь 16 —айның 14 чаазы, а ноябрь 17 база-ла 14 чаазы.

Харыы: Сарыг шажын календарында хүннүң дугаарын Айның көстүр хевириниң өскерлиринге дүүштүр санап турар. Чижээлээрге, бүдүн, төп-төгерик Айны — айның ортузу, 15 чаазы, ай көзүлбес дүннени — бүдүү азы айның 30-ның хүнү дээн ышкаш.

Айның сылдыстарга хамаарыштыр Черни дескинер үезин сылдыстар айы азы сидериктиг ай дээр. Сидериктиг ай 27,3 хонуктарга деӊ. Айның Хүнге хамаарыштыр Черни дескинер үезин синодиктиг ай дээр. Синодиктиг ай 29,5 хонуктарга чоокшулаадыр деӊ. Сарыг шажын календарында айның хонуктарын санаарда, дээрде айның өскерлир хевирин барымдаалап, ай дуртун 29,5 хонук кылдыр хүлээп ап турар.

Мынчап кээрде, чыл дуртун Хүннү барымдаалап санап кээривистиң ужурунда, ай-биле санаарывыска бир чылдың иштинде он ажыг хонуктар артыкталып келир. Ынчангаш ай-биле хүн календарын дүүштүрери-биле, үш чыл болгаш-ла чыл төнчүзүнге артык ай деп адаар бир айны немеп турар.

Ай календарын ёзугаар санаарга, бир чылда — он ийи ай азы 355 хире хонук бар болур. Хүн-биле санаарывыска, бир айда 30-даа, 31-даа хонуктар бар, а Ай-биле доктаамал 30 хонук бар. Ынчангаш ай-биле хүн календарларының бо карышкааның чылдагааны-биле чамдык хүннер кызырлып-даа, немежип-даа турар деп бодуувну-биле билип алза улуг частырыг болбас боор. Ынчалза-даа ай санында үш хүннү хуусаазында үргүлчү көргүскен турар: айның 8-тиң хүнү азы бирги улдуң (айның оң талазы чартык төгерик кылдыр көстүр); айның 15-тиң хүнү азы ай ортузу (ай төп-төгерик кылдыр көстүр); айның 30-ның хүнү азы ай төнчүзү (ай ол дүне көзүлбес). Ынчангаш айның хевирин көрүп тургаш, каштың хүнүл деп чүвени шын тып тодарадыры белен эвес болгаш чамдык таварылгаларда ол хүннүң өске чүүлдерин (меңгизин, олудун, соодалын, неделяның кандыг хүнү болурун) көрүп тургаш, дугаарлап каан деп база билип болур.

Астрология календарында үе санаашкыны Хүн календарын ёзугаар чорup турар болгаш мында Айның зодиак куржааның кайы бөлүүнде турарын айтып, ол байдалда ооң салдары Чер кырынга кандыг болурун көргүзүп турар. Бир эвес номчукчулар күзээр болза, Айның, Хүннүң болгаш өске-даа планеталарның хүн бүрүде туружун (кайы бөлүктүң каш дугаар градузунда турарын) тодаргай-биле айтып-көргүзүп болур арга менде бар.

Өске арткан айтырыгларга харыыны солунуң дараазында үнер номерлеринге парлаар.

Алексей ТЭВЕК.

«ТӨРЭЭН СУУРУМ — ИШКИНИМ»

Школа амыдыралы

Школада 16 класс-комплект бар. Ында өөренип турар 244 санныг сургуулдарны 29 дээди болгаш тускай ортумак эртемниг башкылар өөредип, кижизидип турар. Интернатта 5 кижизидикчи башкы бар. Эрткен өөредилге чылында ортумак школаны доосканнардан Айлана Моңгуш Кызылдың агроуниверситединче, Эрес Моңгуш найысылалдың педагогика институдунуң төөгү, география факультединче өөренип кирип алган. Чамдыктары ортумак өөредилге черлеринче база киргилээн, артканнары төрээн суурунга, совхозунга ажылдаарлар.

Башкылар коллективиниң ортумак назыны 30 хар. Хоочуннардан Россияның школаларының алдарлыг башкызы Бичии-Уруг Лопсановна бистиң аравыста ажылдавышаан, эгээртинмес байлак арга-дуржулгазын аныяктарга дамчыдып берип, улуг назылыг дагдыныкчывыс болуп турар.

Директорувус Валерий Кыргысович Хуурак школа коллективин ийи дугаар чыл удуртуп, ажылынга кызымаккай чоруун көргүзүп келген. Ол Кызылдың күрүнениң педагогика институдунуң география башкылары белеткээр факультедин доосткан. Школаның чайгы септелгезин өй-шаанда доозуп, одалга шугумун чаарткан. Өөренириңге, ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургузар дээш ол дыка кызыткан кижи. Ийи чыл иштинде чаа кудукту, чунар-бажыңны, складты, 3 аал чурттаар башкылар бажыңын туттурган.

Эге класстар башкыларының методиктиг каттыжыышкыны эки түңнелдиг ажылдап турар. Бичии чаштарны тыва улустуң чаагай чаңчылдарынга өөредип, кижизидеринге арга-дуржулгалыг башкылар Чинчиваа Моңгуш, Чылбак Ондар, Хандыы Түлүш чогаадыкчы дилээшкиннерлиг кичээлдерин эрттирип турарлар. Улуг класстарда орус, тыва дыл, математика башкылары Розалия Түлүш, Елена, Алекмаа Моңгуштар өөреникчилерге ханы билигни бээр дээш, эртемниң талазы-биле чаа-чаа дилээшкиннерни чорудуп, шаг-үениң негелдезинге дүүштүр кичээлдерин эрттирип, кызымаккай, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап келген.

Школа чаа экспериментиже кирген. Өөредилге-кижизидилгелиг ажылывыстың кол угланыышкыны —«Мээң төрээн черим — Ишкин суурум». Ишкин дугайында төөгү, экология, этнография, топонимика, география талазы-биле альбомнарны дерип, архив тургузар сорулгалыг бис. Бо ажылга школа музейиниң эргелекчизи, эге класс башкызы Светлана Дугаржаповнаның киржилгези улуг рольду ойнаары билдингир.

Школаның юбилейлерин эрттирериниге улуг үлүүн киирип чоруур күш-ажыл башкызы Комбуй-оол Моңгуш бичии чаштарны күш-ажылга ынак болурунга, чазанып бызанырынга, ыяштан, даштан янзы-бүрү дириг амытаннарның дүрзүлерин хевирлээринге сургуулдарны өөредип турар.

Бодум бо школага биология, химия эртемнерин 5 чыл башкылап келдим. Белеткээн өөреникчилерим кожуунга болуп турар олимпиадаларга багай эвес түңнелдерни көргүзүп келдилер. Туризмге, спортчу маргылдааларга школаның башкылары, өөреникчилери кожуунга доктаамал шаңналдыг черлерни ап турары өөрүнчүг. Бо ажыл талазы-биле күш-культура башкызы Юрий Саттың ролю улуг. «Эң эки спортчу школа» деп атты чедип алдывыс. Уран чүүлге Хөр-Тайганың улуг, бичие чону салымчаанныг. Көрүлделерге шаңналдыг черлерни алыры чаңчыл болган.

Чымыштыг иживисте чедиишкиннер-биле чергелештир чедир кылыр ажыл, четпестер ам-даа хөй. Школавыс 55 чыл бурунгаар туттунган болгаш, оран-савазы эргижирээн. Чеже боор ам. Чаа школаның тудуун келир чылын эгелей бээр арга бар деп медээ бисти өөртүп турар. Улам-на хол дыңзыг ажылдаарын сагындырып тур. Школавыстың 55 чыл оюнга тураскааткан марафонга ачы-дуза көргүскен Тыва Республиканың Президентизинге, Чазаанга, Дээди Хуралынга, бүгү чергениң чагырга даргаларынга, ТР-ниң Өөредилге яамызынга, башкыларга, 1939 чылдан бээр доозукчуларга, кожууннуң улус өөредилге килдизинге, совхозтуң дирекциязынга, бүгү чонга өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис.

Салбак ТҮЛҮШ.
Хөр-Тайга ортумак школазының өөредилге эргелекчизи.

БУЯННЫГ СЕТКИЛГЕ ӨӨРЕДИР

Арга-арыгже, аң-шыктарже киргеш, кижиниң сеткили оожургап, арыг агаар тыныл, долгандыр турар бойдустуң чаражын кижи магадаар, чарашсынар.

Ооң-биле кады бойдустуң байлаа: чечектерниң янзы-бүрү өңнери, чыттары, хевирлери кижилерни янзы-бүрү бодалдарже, күзелдерже угландырып, сонуургадып, бодунче ала-чайгаар хаара туда бээр, а куштарның ында-мында эткен чараш аялгалары арга-арыгны ээлендирип, тааланчыг үнү-биле кижиниң сагыш-сеткилин сергедип, хайындырып, өөртүп келир.

Ак-көк дээрни бүргээн караңгы кара ыш кижиниң сеткилин муңгарадыр, долгандыр дуңааргай, тыпарынга дакпыш агаар эки чүүл-даа аазавас. Амгы үеде бо чүжектерни дыка хөйнү немеп болур. Тываны ак-көк хемнерниң чурту деп турган — ол ам ыракта ындыг эвес апарган, хоралыг химиктиг бүдүмелдер чүгле агаар, дээрде эвес, олар хемнерниң, хөлдерниң сугларында, чаъс суунда... Өрттенген арга, кестинген тежектер, октаттынган, ээн калган уялар, чанып, эглип келбээн куштар, ээн калган үңгүрлер, болгаш оон-даа өске. Бо бүгү байдалды деңнеп көөрге, кижиниң сеткили муңгараар, кудараар, хомудаар.

Долгандыр турар бойдус байлаавыстың кижилерни кижизидип, угаан-медерелдиң өзүп-сайзыраарынга, эртем-билигге өөрениринге салдары кончуг улуг болгаш ол өске чүнүң-биле-даа солуттунмас. Ынчангаш бистиң республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң бойдус килдизиниң залдарынга кандыг-даа назылыг кижилерни эскерип көрүп болур. Олар буур, сыынның улуг мага-бодун магадап, «Карактары дириг, дириг даадым» — деп меңнеп, «Авай, дуу диин, дуу куштуң бичиизин, чаражын» — деп дыка хөй магадаан, чарашсынган, элдепсинген үннерни дыңнап, оларның даъс дугайын, шокар кырза, тогдук дугайын чугаалап бериңерем дээн дилээп-даа дыңнап болур.

Бойдус килдизиниң фондузу, экспонаттары кончуг байлак болгаш янзы-бүрү. Оларга шаг-шааның дашталган ыяштары, дириг амытаннары, чер-делегей кырында чидип, төнген мамонт, носорогтуң сөөктери, диштери, ажыктыг казымалдарның янзы-бүрү хевирлери, хуулгаазын өңнүг даштар; ооң кылган бүдүмелдер болгаш үнүштер, дириг амытаннарның дүрзү-хевирлери — чучелолар болгаш өскелер-даа.

Амгы үениң бүгү-делегей чергелиг айтырыгларының бирээзи — экологтуг урегдээшкиннерниң, халаптарның диргелип келгени-биле кижи төрелгетенниң, бодунуң чурттап чоруур чериниң, октаргайын, агаарын камгалаары черле чугула апарган.

Бистиң Тыва Республиканың Долгандыр бойдус курлавырларын камгалаар яамының ажылдакчылары бо айтырыгже онзагай кичээнгейни салып, практиктиг, материалдыг дузаны чедирип, тайылбыр-пропаганда ажылын, черлик дириг амытаннарны, бойдустуң байлаан камгалавышаан, өске-даа ажылдарны чоп ортузунда чорудуп турар.

Республиканың Алдан-Маадыр аттыг музейиниң чедимче чок, 80-83 хуузу септээр арга чок эрги подвалы шуут ажыглалдан үнген, үстүкү каъдынга экспонаттар шыгжаары безин коргунчуг апарган деп чүвени Тыва Республиканың удуртукчулары болгаш эртемденнери билир, ону билбес кижи чок, ооң чылдагааны-биле ам чаа музейниң тудуун Кызыл хоорайның төп черинде тудуп эгелээн. Ынчалза-даа тудуг доозулгуже элээн үе, чылдар херек. Тыва чоннуң, черниң байлаан камгалаары — бистиң хүлээлгевис. Бо берге байдалды бойдус курлавырларын камгалаар яамының сайыды Даңдар-оол Хайыңгырбаевич Ооржак билип, музейге буянныг дузаны чедиргенин болгаш бо яамының ажылдакчыларының музейниң экспозициязын кылып тургузарынга дорт киржилгезин демдеглээри чугула.

Бо чылдың хөлчок суггур чаъстыг болганы дыка хөй когаралдарны, айыыл-халапты чедиргени билдингир. Ол база республиканың чурт-шинчилел музейин ойбаан, бойдус килдизиниң шыгжагда чыдар фондузунче суг киргеш, халап болур часкан. База-ла музейниң дирекциязының дилээ-биле Д. Х. Ооржак болгаш ооң оралакчы сайыттары буянныг ачы-дузаны чедирип, хөлчок улуг, чырык, чылыг, кургаг өрээлди биске бээрге, шупту экспонаттарывыс дажып, сөөртүп алгаш, бойдус килдизиниң фондузун чоп, өөреникчилер, студентилер, башкылар ажыглап, сонуургаар кылдыр белеткеп, кылып эгелей бердивис.

Үениң негелдези-биле, Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң салбырлары 10 чедип турар. Кожууннарда музейниң салбырларында бойдус килдизиниң экспозициялары база кылдынып, чоннуң сонуургалын ап, кичээл-экскурсиялар, лекциялар чоруттунуп турар. Каа-Хем кожууннуң Сарыг-Септе дыка улуг темалыг экспозиция бо чылын кылдынган. Аңаа улуг-хууну филиалдың эргелекчизи Иргит Араптанович Достай киирген. Экологтуг байдалдың айыылы кайдал деп айтырыгны бо экспозицияның көргүзүүнден дыка хөйнү билип ап болур. Ынчангаш амгы рынок үези, берге байдал туруп турар-даа болза, бистиң Тыва Республикага Бойдус музейин тургузар айтырыг черле соңгаарлаттынмас айтырыгларның бирээзи болур ужурлуг. Үениң тевии-биле аныяк-өскенни, улуг-даа кижилерни шын орукче, буянныг, кээргээчел, кижизиг мөзү-шынарлыг болурунга, өөредилге-кижизидилге ажылдарынга Бойдус музейи материалдыг бааза болур. Ооң ажыл-чорудулгалары чүгле көргүзүг-тайылбыр ажылы-биле кызыгаарлаттынмас, эртемге үндезилээн, эртемденнер-биле ханы харылзаалыг шинчилел ажылдарын кылыры, тываларның көшкүп чорааш кылып чораан ажыл-агыйларының үндезин дөзүн, бойдуска хамаарылгазын өөренип, билип тывары болгаш сайзырадыры.

Караа-биле көөр, кулаа-биле дыңнаар, холу-биле тудар деп кижиниң үш хүлээлгезин музейниң эртемге үндезилээш тургускан экспозиция-көргүзүү кылыр. Ылап-ла кижилер бистер төрээн черивистиң байлаан, чаражын, кайгамчыктыг янзы-бүрү өңүн, хевирин ада-өгбелеривистиң камгалап, биске хайырлаанын чидирбес деп бодаар болзувусса, Бойдус музейи биске херек. Аңаа, ооң залдарынга, дириг амытаннарын, үнүштерин тапыыр, билир кылдыр — эртем-билигниң дөзүн шиңгээдип, быжыглап, буянныг сеткилдиг болурунга бойдус бисти өөредир.

Кара-кыс МОНГУШ.
Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң бойдус килдизиниң эргелекчизи.
(Гонорарын — «Шынга»).

АРЫН-НҮҮРҮ КАЙДАЛ?

Эрткен чылын Чадаана хоорайга турган уруглар чуңгуларын коммунал ажыл-агыйы чери адыргаш, катап ажыглаары-биле шыгжап каан деп билген мен. «Чаа орук» солуң редакциязының чоогунга кылган чуңгуну үстүнде бүдүрүлге черниң начальниги баштаан ажылчыннар бускаш, машинага чүдүрүп турганын көрген мен. Хоптак, чазый кижилерден камгалап ап турары ол-дур деп билген мен.

А бистиң «Тиилелгениң 40 чылы» кудумчузунда чуңгу чайны өттүр турду. Уруглар ооң кырынче үне маңнажып, ооң чоогунда төккеп элезинге мага хандыр-ла ойнаар чүве ийин. Арта машина-балгат барбас, чурттакчыларының хериминиң чоогунга туткан чуңгу чүве. Бир сагыш човангыр ада уруглар ойнаар шөлге эки туразы-биле элезинни эккеп төккен чүве.

Кижи бүрүзү-ле бичии назынны чурттап эрткен-не болгай. Ажы-төл чок тыва кижи кайда боор. Уругларны угаангыр, ажылгыр, кадыкчаагай өссүн дээш ада-ие кижилер бүгү чүвени кылыр. Чадаана хоорай чагыргазы уруглар кадык-шыырак, бот-боттарын хүндүлежир чорукка өссүн дээш сагыш салып, чуңгуну кылып берип турда, уругларының-на чуңгузун бускаш, бажыңнарының хериминиң иштинче киир көдүре бээр ада-иелер бары элдептиг. Мону арын-нүүр чок чорук тур деп санаар. Та чеже түңнүг акшаны бо берге үеде үндүрүп турган, ол чуңгуну кылган чүве?

Чуңгунуң манзаларын мээң бажыңымның дужунда бажыңның чурттакчылары алган дээр болду. Чамдызы база-ла бистиң кудумчуда көк херимниг бажыңче углаан дээр. Манзаларны ап турган кижилерни көрген башкы кижиниң чугаазынга үндезилээш, бо чүүлдү бижидим. Баштай чуңгунуң чадазы барып дүшкен чыткан чүве. Ооң соонда дөрт даваныдан ойтур идипкен чытты. Бо чылдың октябрь 9-тан 10-че дүнезинде чуңгунуң манзаларын үстүнде айытканым бажыңнарның ээлери «Улуг өөрүшкү-биле олча-ажык кылдыр «шиңгээдип» алганнар.

Бо чүүлде бижээн фактыларның истелгезин коммунал ажыл-агый чериниң ажылдакчылары чорудар боор дээрзинге идеген артывыс. Бо черниң ажылдакчылары истелге кыла албас чүве болза, хоорайның чагыргазында экономика айтырыын харылзап турар тускай дарга бар ышкажыл.

Калдар-оол КУУЛАР.

СПОРТЧУ ЧОРДУМ, ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Чеден харлап тура, бодумну мактаныр дээш эвес, аныяк шаамда үе-шакты канчаар чарыгдап, ажылдап чорааным амгы үениң аныяктарынга таныштырар, харын-даа оларга үлегер болур боор дээн бодал-биле бо чүүлдү бижидим. Чогаал ажылдакчызы кижи болгай мен. Чогаадыкчы ажылымның дугайын чогаалчылар, журналистер Валерий Шаравии, Светлана Козлова, Мария Халахаиэ болгаш оон-даа өскелер бижип каапкан. Ону катаптавайн, бичиимдеп тура, спортка ынак чорааным бижип көрейн. Ол талазы-биле кым-даа биживээн, аныяктар ону билбес, чүгле Мөңгүн-Тайганың улуг назылыглары билир.

Он сес харлыымга чедир хөй кадарып, оолдар-биле хүрежип, чай келирге, шыктарга артистер өттүнүп андарлып-дүңдерлип, кожа өглер аразы хире черге ийи холум кырынга кылаштап чорүй баар кылдыр өөренип, улуг назылыг улусту анчыгзындырып-даа чордум. Ачам-биле Эрги-Барлыкка тараа тарып, бызанчылап, бажыңнар тутчуп, спорттуң ынчан нептереңгей турган хевирлеринге болгулаан маргылдааларга күзелдиим-биле киржип, кыш бөлурга хаактап, конькилеп, бичии-даа чай-хос эрттирбейн күженип өзүп келдим. Спорттуң хүреш, шыдыраа деп ийи хевиринге тиилекчи бөлүп чоргулааным номчукчуга сонуургадыйн.

Хүрежип чорааным

Хүрен-Тайга сумузунга болган бир байырлалга он алды харлыымда бир-ле дугаар хүрешкеш, дөрт мөге арткыже тудушкаш, шору болган мен. Он чеди харлыг тургаш ол-ла сумунуң байырлалынга мөге Чыдым-оол-биле үжүүр былааштым. Он сестиг тургаш Каргы-Бажынга болган кожууннуң улуг найырынга Хүрен-Тайгадан кады барып хүрешкен эжим Маадыр-оол Иргит шүүлген, мен дөрт дугаар мөге болдум. Оон эгелээш хүреш болган черден чыда калбас апарган мен. Хүрештиң аргаларын эки билир турдум. Арга билбес турган болзумза, кара күжүм шоолуг эвес.

1948 чылда чазак найырының болурунуң бүдүүзүнде, Хемчиктен шырак мөге кижи келген. Ол Барыын-Хемчикке Май 1-де хүрешке шүүлгеш, Бай-Тайгага май 9-та шүүлгеш, оон Мөңгүн-Тайгага шүглүр дээш келгени ол болган. Ол Кызыл-Мажалыктан Сандып-биле кады кел чыда: «Шүүлгеш, бериптер мен...» — дээш, акша чээп алган дидир дээн чугаа тарай хона берген. Улуг найыр-даа эгелээн. Чон дээрге кизирт. Алдан дөрттү олурткаш, оңгарын кыйгырып эгелээн. Хемчиктен үш мөге келген болду: Семис-оол, Сүрүн, Седен. Хүрештиң түңнелинде дөрт мөге артывыс. Семис-оол, Сүрүн, Мөңгүн-Тайгадан Успун-оол биле мен. Семис-оолду эгезинден тура көрүп орарымга, солагай будун онаанын мурнунче шөлээн сунуп кээр кижи болду. Аңаа таварышса, тевер арганы ажыглаарын бодап олурган мен. Дөрт мөге артканда, шынап-ла, таваржып келдивис. Улуг-шыырак мөгениң холунче кирбейн дезип чоруп тура, будун бир-ле сунуп кээр орта, чожаалай теп дүжүрдүм Мөгениң дискээ черге күстүге дүштү. Чон чиршон дүштү. Бистиң мөгелеривистиң холдарының бажында киискип тур мен. Успун-оол акым Сүрүнге кагдырыпкан. Сүрүн—Эрги-Барлык чурттуг улуг-шыырак (чонда шолазы Узун-Сүрүн) мөге чүве. Таныыр мен. Ол мээн аргаларымны билир. Кажарлап, менче оң талакы будун сунуп бээрге, теп чыдырымда, карак чивеш аразында будун чайлалы тырткаш, удур тепкеш дискектендирипкен. Ынчангаш үжүүрлешкен мен.

1949 чылдың май 9-та болган хүрешке база-ла киржи бердим. Хей-аъдым көдүрүлчек, мөгелерни көөрүмге, арта бичии-бичии-даа ышкаш сагындырар. Аңаа шүүлдүм. Октаан мөгелерим шупту шүглүп чораан мөгелер: Аралдин, Чүвүр-оол, Харлыг-оол, Хемчиктиң мөге Седен, мөге Дагба. Мөге Шожуттуң чок турган черинге шүүлгеним ол. Шожут турган болза, кайын шүглүр ийик мен. Чүге дизе ол мээн аргаларымны билир. Мага-боду улуг-шыырак, күжү дендии. Сүүр-оол Ондар олчаан кижи болбазыкпа, аңаа Май 1-де октаткан мен. 1950 чылда сөөлгү катап хүрештим.

Шыдыраалап чорааным

Ачам шыдыраачы кижи. Барыын-Хемчикке, Бай-Тайгага, Өвүрге-даа чемпионнап чораан. Өөвуске шыдыраачылар чыглып кээп, ачам-биле бо-ла ойнай берген орарлар. Оларны көрүп тургаш, дөрт-беш хире харлыымда көжүп өөренип алган мен. Акыларым Шожут-оол, Шожул, Нюржут, дуңмаларым Самыяа Саая, Хеймер-оол Саая, Мижит-оол Саая база шыдыраалаарлар. Ачам судьялааш, бистиң аравыска шыдыраа маргылдаазы эрттирер чанчылдыг турган. Чамдыкта тиилекчи бооп, бир аяк үүргенелиг каъдык холаан далган шаңналды-даа чооглаптар мен.

1936 чылдың чайынында чүве. Барыын-Хемчиктиң чемпиону чораан Херел (шолазы Чирик-Херел)-биле ачам аът шаңналдыг маргылдаа кылган. Ону кончуг кичээнгейлиг сайгарып көрүп турган мен. Ийи аътты эккеп баглапкан. Үш салыгның ийизинде уткан кижи ийи аъттыг болур. Чайгы хүннү бадыр ойнап келгеннер. Бирги салыгда ачам, ийигизинде Херел уткан. Үшкү салыгда ачам уткаш, Херелдиң кула аъдын апкан. Ынчап ачамга дыка-ла чоргаарланып турар болгай мен. Кежээликтей апарганда, кончуг иртти дөгергеш, хойтпак тип алгаш, эжишкилер болгаш «аарыкчылар» аъштанып-чемненип, шыдыраа дугайында хөлчок хөөрежип дыштанганнар

1949 чылда Мугур-Аксынга болган бир маргылдаага киришкеш, бурган өршээп, чемпион болганым — кажан-даа уттундурбас аас-кежик. Аңаа школа директору турган Борис Чюдюк, башкы Чамыш-оол Чамыш, зоотехник Шөмбүл Кыргыс (олар ынчан Тывага ады билдине берген шыырак шыдыраачылар турган) болгаш чээрби шаа дуржулгалыг ойнакчылар киришкен чүве. Аңаа кымның чемпионнаарын Б. Чюдюк-биле мээн сөөлгү салыывыс шиитпирлээр апарган. Утканывыс чемпион болур. Шелээп олурупкан бис. Чүрээм кужур ээгимни сый тепкеш үне халып келгии дег, чүгле тиккилээр. Ынчалза-даа далажып черле болбас деп туттунуп олурган мен. Оюнувус орту кирип чорда көрүп олурарымга, оол артында кара тевени каап бергеш, мерзени терге-биле базырыптар көш бар. Аңаа чедир беш, алды көш кылыр. Мээн бодап алганым ёзугаар удурланыкчым олче кирип-ле олур эвеспе. Үе келген. Оолду теве оруун ажыта иткеш, тергеже халдаашкын кылыптарымга, Борис Бааданович ону эскербейн, тергезин кожүпкен. Мерзе базыртынган. Тиилелге мээниии болган.

1950 чылдың Май 1-де база чемпионнааш, күзүн Минусинскиниң культура-чырыдыышкын училищезинге өөренип киргеш, Чаа чылда училищеге бирги черни алгаш, Май 1-ни уткуштур хоорай маргылдаазынга киришкеш, ийиги черни ээлеп, II разрядтың нормазын дужааган мен.

Хөгжүмчү болганым

Училищеге кол эртемим — танцы. Ооң кырынга үрер хөгжүм оркестринге — кларнеткс, хылдыг хөгжүм оркестринге — домрага ойнап турдум. Ынчап кээрде кичээлге белеткенир үем чедишпестээн. Бирги курсту доозуп тура, химияга «2» демдектиг үнгеш, өөредилгемден үндүртүр часкан мен. Айтырыг мынчаар тургустунган: бир болза, спорт-биле байырлажыр, бир болза, өөредилгени каапкаш, чапар. Ол хевээр спорт-биле байырлашканым ол.

Кады шыдыраалап чораан өөрүмден Борис Чюдюк Кызылда ам-даа республика чемпионадынга киржип, шаңналдыг черни ап чор. Чамыш-оол Чамыш Шуйда ойнап чоруур сураглыг. Хүрежип чораан эштеримден хөй удаа шүглүп чораан Харлыг-оол Салчак, Аралдин Саая Мөңгүн-Тайгада чурттап чорлар.

Үени камнап, ону шын, чоптуг чарыгдап, ажыл-ишти ак сеткилдиг кылып чоруурга, өскээр будулар үе чок, кижиниң сагыш-сеткилинге-даа чиик, кадыкшылы эки, назыны узун болурунуң чылдагааны ында деп чүвени бодумнуң амыдыралымдан сагындырдым. Амгы үеде хөгжүмчү кадрларны, бистиң салгакчыларывысты белеткээр сорулга-биле Кызылдың уран чүүл училищезинде болгаш республиканың башкылар билии бедидер институдунда башкылап турар мен.

Аныяк салгакчыларым, ажы-төлүм! Бо берге үеде арага ишпейн, таакпы тыртпайн, ажыл-иштен оякталып чалгааравайн, амыдырал-чуртталгаңарны сегидип, аас-кежиктиг болуруңарны күзедим.

Саая БЮРБЕ.
Кызыл хоорай.

Чарлалдар бюрозу

Хааглыг хевирниң «Бойдус-СП» акционер ниитилели чыжырганаңы болгаш сыын мыйызын чежени-даа садып ап турарын дыңнадып тур.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Чоннуң амыдырал хандырылга бажыңы, ийиги каът. **Телефон: № 3-03-61.**

Кызылдың телеграф-телефон станциязын 1994 чылдың декабрь 1-ден эгелеп дужүрерин Тыва Республиканың Күрүнениң харылзаа болгаш информатика бүдүрүлгези Кызыл хоорайның бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының удуртукчуларынга дыңнадып тур.

Хоорайлар аразының база хоорай иштиниң телеграф болгаш телефон харылзааларын кылырынга ачы-дуза чедиргени дээш санажылгаларны кылыр база керээлерни катап чарар. **Бистиң санажылга счёдувус «Тыва чээли» банкызында, оон № 428401.**

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Дружба кудумчузу, 156. 108 дугаар кабинет. **Телефон: № № 2-31-58, 2-54-64.**

Республиканың **«Исцеление»** төвү бо чылдың **ноябрь 29** болгаш **30 хүннеринде «Акша бодувуста»** деп темага семинар эрттирерин чарлап тур. **Ооң программазы** — треннинг азы акшага силерниң хамаарылгаңар дугайында кичээлдер. Нервиленип хорадаар чорукка удур туржурунуң дугайында чугаа база болур. Акша дугайында кичээлди дыңнааш, боттарыңарның иштики чогаадыкчы ажыл-чорудулгаңарны ажыдып болурунуң аргаларын тып ап болур силер.

Семинарны **психолог И. А. Козлова** (Барнаул хоорай) эрттирер.

Силерни манап тур бис. **Адрезивис:** Амыдырал-хандырылга бажыңы, бешки каът. «Исцеление» төвү.

Семинарга киржир дээн кижилер 12 шактан 22 шакка чедир **№ 3-78-50 телефонну**, а 18 шак соонда **6-17-96 телефонну**, бүдүн хүн дургузунда **3-11-25** телефонну дамчыштыр бижидип ап болур.

Кызылдың профессионал-техниктиг садыг училищезиниң 1992 чылдың май 19-та **Анчима Седен-ооловна Монгуштуң** адынга тывысканы **«В» сериялыг 358099** дугаарлыг диплому читкенин барымдаалааш, ону күш чок болган деп санаар.

«Восток» чектиг инвестиция фондузу дараазында акционер ниитилелдерниң акцияларын туда садып турарын дыңнадып тур:

1. АВВА
2. Олби-дипломат
3. Дока-хлеб
4. Делегейниң бизнес төвү.

Бүгү айтырыгларны дараазында адрестен билип ап болур: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 30. **Телефон: № 3-81-33** болгаш **3-81-25.**

Эргижиревээн «ДТ-75Н» маркалыг тракторну садып тур мен. Ону туда азы шилчидилге-биле садып ап болур.

Айтырыгны **№ 3-52-69** телефондан азы Улуг-Хемниң оң талазында дачада **№ 3-54-47** телефондан билип ап болур.

Республикага хостуг хүрешти хөгжүдеринге ачы-дуза чедирериниң лотереязын ойнадыры бо чылдың октябрь 25-тен декабрь 23-че соңгаарлаттынганын Тыва Республиканың хостуг хүреш федерациязы дыңнадып тур.

Лотерея билеттери эки тараттынмаанындан соңгаарладыышкынны кылган.

Хопёр
ИНВЕСТИЦИЯ КОМПАНИЯЗЫ

Ажык хевирлиг дараазында акционер ниитилелдерниң артык эргелиг ийиги үндүрүлгениң акцияларын ажыы-биле садып эгелээн:

«ХОПЁР-ГАРАНТ»
доллардан-даа идегелдиг!

«ХОПЁР-НЕГОЦИАНТ»
хүннүң-не орулгалыг!

«ХОПЁР-КЛАССИК»
акциялардан аажок эки орулга!

Ол акцияларны Кызылга 1994 чылдың ноябрь 24-те садып эгелээр.

Акциялар садарының дугайында медээлерни вторник болгаш пятница бүрүзүнде ап болур!

Айтырыг тургузуп келир адрес: КЫЗЫЛ ХООРАЙ, Кочетов кудумчузу, 35. Амыдырал хандырылгаа бажыңы, 3-кү каът, тел. 3-61-56.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАЛГА

Медицина профилактиказының төвү бо чылдың декабрь 5-те болгаш 12-де «Цигун» талазы-биле кадыкшылга гимнастиказын эрттирерин чарлап тур. Ону Москваның «Ушу», «Цигун» болгаш «Саньхэ» өөренир төвү эрттирер.

Айтырыгны 9-74-29 дугаарлыг телефондан билип ап болур.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Дружба кудумчузу, 44.

САДЫП АЛЫРЫНЧЕ ЧАЛАП ТУР

«Селенджа» магазин дараазында барааннарны садып турарын дыңнадып тур:

— чаа төрүттүнген уруглар идик-хеви;
— бичии чаштарның ползуноктары, колготкалары, уктары;
— 30-ден 36 дугаар чедир платьелер, трикотаж костюмнер;
— 52-ден 58 дугаар чедир рейтузалар;
— баш дүгү будуур будуктар (өңнүг).

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай. Бухтуев кудумчузу, 1.

«Аэрофлот агентствозу» дээр автобус доктаар черге дужер.

Магазин 9-тан 17 шакка чедир чапсар чокка ажылдаар.

АГААР

Бөгүн республикага бүргеп, аязып каап турар агаар болур. Чамдык кожууннарга бичии хар чаар, даглар улуг хар дүжер. Соңгу чүк угланыышкынныг хаттың күжү секундада 9-14 метр чедер.

Агаарның температуразы хүндүс 1-6, даглыг кожууннарга 10 градус, дүне 7-16, даглыг кожууннарга 15-20 градус соок болур.

Кызылга онза өскерлиишкин чок агаар болур. Хаттың күжү секундада 9-14 метр чедер.

Хүндүс 2-4, дүне 8-10 градус соок.

Үшкү хевирниң агаары. Кадыы кошкак кижилерге эмчиниң хайгааралы чугула хүн.

КИНО

НОЯБРЬ 22

«НАЙЫРАЛ»: «Өлүмнүг чепсек-3» 10.00, 12.30, 15.00, 17.30. шактарда. **Видеозалга: «Дайынчы»** (АКШ) 9.30, 13.30, 17.30. шактарда. **«Караңгылаашкын»** 11.30, 15.30 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: Мультчыынды № 35 9.30 шакта. **«Ады»** (Индия, 2 сериялыг) 13.40, 17.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Экилерниң экизи» (АКШ) 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Эрестиг кыстар» (АКШ) 13.30, 15.20, 17.10, шактарда.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң дуңмавыс, акывыс Павел Семис-оолович Монгуш 1957 чылда Чөөн-Хемчик кожууннуң Хорум-Даг суурунга төрүттүнгеш, 1994 чылдың октябрь 15-те дерзии өлүрүкчүнүң холундан барган.

Акывысты, дуңмавысты сөөлгү оруунче үдежип дузалашкан Хорум-Даг суурнуң чурттакчыларынга, ылаңгыя башкыларга, чаңгыс классчыларынга, чоок ынак даай-авазы Севилбаа Амаковна Монгушка база дөргүл-төрелдеринге улуу-биле четтиргенивисти илереттивис.

Акызы, дуңмалары, чээннери.

Дуңмавыс Айдыс Кара-оолович Оюнну орнукшударынга дузалашкан Бай-Тайга кожууннуң организацияларынга, ылаңгыя клуб, библиотека, райпо, УПК болгаш чурулга школазының ажылдакчыларынга, фермада ажылдап турар кудаларывыска, кады ажылдап турган эштеринге, кожаларывыска, бистиң ажыг-шүжүүвүстү үлешкен бүгү кижилерге четтиргенивисти илергейледивис.

Төрелдеринден.

Тыва Республиканың Чазааның кежигүнү, Тываның каайлы чериниң начальниги Иван Максимович Сувандииниң уруу

МАРИНАНЫҢ

хенертен мөчээни-биле холбаштыр Тыва Республиканың Чазаа аңаа, ооң өг-бүлезинге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттары база Дээди Хуралдың Секретариадының ажылдакчылары Секретариаттың кол специализи Б. С. Сувандииниң болгаш Тываның каайлы чериниң начальниги И. М. Сувандииниң уруу

МАРИНАНЫҢ

хенертен мөчээни-биле холбаштыр оларга сеткилдиң ханызындан кажыыдалды илергейлеп тур.

Тываның каайлы чериниң начальниги Иван Максимович Сувандииниң уруу

МАРИНАНЫҢ

хенертен мөчээни-биле холбаштыр ооң ада-иезинге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур бис.

Тываның каайлы чериниң коллективи.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 Индекс 667000
АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
Я. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; салакчылар — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кедээ ажыл-агыйы — 3-41-16; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57 очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03. корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аңазы. Тиражы—14596. Индекс 54240. Чагыг № 35—243.